

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Greetje Bijl (hoofdredacteur) Loes Heiligen
Kim Bootsma Laura Nys
Carmen Burgio Jonas Roelens
Chanelle Delameillieure Sietske van der Veen
Tamara Hartman Clare Wilkinson

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20,
1017 HK Amsterdam tel: 02030 31 500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €30,- per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Voor instellingen kost *Historica* €30,-. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004102980 (de BIC-code is INGBNL2A). Donaties zijn van harte welkom!

Inleveren kopij

Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur

Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)
Greetje Bijl (*Historica*)
greetjebijl@gmail.com
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Kim Bootsma
kim.bootsma@gmail.com
Mineke Bosch (voorzitter)
mineke.bosch@rug.nl
Els Flour (penningmeester)
e.flour@amazone.be
Noortje Willems (Atria)
n.willems@atria.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria.nl). De VVG is aangesloten bij de International Federation for Research in Women's History (IFRWH).

Wij hebben onze best gedaan om alle rechthebbenden van het beeldmateriaal in deze *Historica* te achterhalen. Meent u dat uw materiaal is gebruikt zonder voorafgaande toestemming, neem dan contact op met de redactie.

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa

Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl

Druk en distributie: Blad.nl

Afbeelding omslag: Portret van Suzanne De Poes, Collectie Fonds Suzan Daniel.

In dit nummer

<p>3 Het ideaal van respectabel lesbisch moederschap in Britse feministische vrouwenklinieken in de jaren tachtig
Samuel Vermote</p> <p>10 Josine Reuling en het verlangen
Judith Schuyf</p> <p>17 Genderview Bart Hellinck en Lonneke van den Hoonaard
Jonas Roelens</p> <p>22 De ideologische achtergrond van catalogisering in Nederlandse lhbt+ -archieven
Noah Littel</p> | <p>29 De strijd van Vlaamse revolutionair-radicalen homogroepen tegen artikel 372bis van het Belgisch Strafwetboek
Jari Goerlandt</p> <p>36 <i>Queer</i> erfgoed. Een casestudy naar homodiscotheek DOK in Amsterdam
Tim van Heusden</p> <p>42 Transgenderemancipatie in Nederland rond de eeuwwisseling
Marc van Velzen</p> |
|--|--|

Onder historicae

In oktober 2020 lanceerde *Historica* voor de eerste keer een lgbtq-themanummer. Het toenmalige editoriaal sprak de hoop uit dat auteurs zich hierdoor lieten inspireren om verder lgbtq-onderzoek via *Historica* te delen. Dat was geen ijdele hoop. Dit themanummer is namelijk niet samengesteld uit bijdragen als reactie op een wijdverspreide call for papers, maar uit teksten die de redactie spontaan en organisch bereikten. Dat er zoveel onderzoek rond lgbtq-geschiedenis plaatsvindt dat *Historica* er opnieuw een volledig themanummer aan kan wijden, illustreert wat voor bloeiend onderzoeksveld dit is. Al stelde het ons ook wel voor een klein dilemma: namen we deze artikelen stapsgewijs in reguliere nummers op of bundelden we ze opnieuw tot een themanummer? Bestempelen we lgbtq-geschiedenis zo als apart randfenomeen binnen de gendergeschiedenis? Of bieden we lgbtq-geschiedenis net een forum en zichtbaarheid? Uiteindelijk werd voor het themanummer gekozen, opgebouwd rond 'perceptie', 'ideologie' en 'emancipatie'. Want de interactie tussen de artikelen in deze editie illustreert nogmaals de rijkheid en veelzijdigheid van dit onderzoeksthema. Een onderzoeksthema dat zowel gevestigde academici als jonge onderzoekers en studenten weet te boeien.

Samuel Vermote bestudeerde aanstaande lesbische moeders die hulp zochten bij Britse fertiliteitsklinieken. Hoe zij hun eigen identiteit percipieerden botste vaak op heteronormatieve verwachtingspatronen van artsen die beslisten over hun kunstmatige inseminatie. De spanning tussen zelfperceptie en wetenschappelijke kennis over lesbische identiteiten staat ook centraal in Judith Schuyfs artikel over de schrijfster Josine Reuling. Tijdens het Interbellum gaf zij haar relaties met vrouwen op geheel eigen wijze betekenis, wars van evoluerende wetenschappelijke en publieke opvattingen. Die evoluerende opvattingen kunnen wetenschappers in kaart brengen dankzij de inzet van lgbtq-archieven om ook dit deel van de geschiedenis te bewaren en ontsluiten. *Historica* ging in gesprek met Lonneke van den Hoonaard van IHLIA en Bart Hellinck van Fonds Suzan Daniel over de uitdagingen en mogelijkheden voor lgbtq-archieven in Nederland en België.

Noah Littel gaat daar verder op in: archieven moesten hun eigen catalogiseringssystemen ontwikkelen om lgbtq-onderwerpen toegankelijk te maken. Littel bespreekt de ideologische overwegingen achter deze initiatieven tussen de jaren 1970 en 1980. Ook Jari Goerlandt wijst op ideologie. In zijn artikel bespreekt hij hoe het discriminerende artikel 372bis uit het Belgisch Strafwetboek mee aan de basis lag van het ontstaan van radicale Vlaamse homogroepen die vanaf de jaren 1970 ijverden voor emancipatie. Emancipatie kan zich op heel wat manieren manifesteren. Tim van Heusden toont via de Amsterdamse Gay disco DOK het belang van zichtbaar queer erfgoed en de rol die de erfgoedsector daarin kan spelen. En zichtbaarheid speelt ook een rol bij de groeiende emancipatie van transpersonen in Nederland, zoals blijkt uit het artikel van Marc van Velzen.

Jonas Roelens

Het ideaal van respectabel lesbisch moederschap in Britse feministische vrouwenklinieken in de jaren tachtig

“You had to be like a husband and wife”

Na jarenlang overwegen, besloot Pat in 1984 om een gezin te stichten in het zuiden van Londen. Op zich niets bijzonder, maar wat Pats verhaal onderscheidde van de gemiddelde Britse vrouw, was haar plan een kind op te voeden binnen een lesbische relatie, zonder daarbij een man te betrekken. Tijdens haar aanvraag bij de vruchtbaarheidskliniek moest ze bewijzen dat ze een respectabele moeder was. De selectieprocedure biedt een uniek inzicht in de wijze waarop zelfs binnen feministische kringen het heteroseksuele kerngezinsideaal een blijvende impact had op welke gezinsvormen als legitiem aanschouwd werden.

/ Samuel Vermote /

Feministisch, maar homofoob

De Britse Pat vulde in 1984 een aanvraag in bij de British Pregnancy Advisory Service (BPAS), een feministische vruchtbaarheidskliniek die onder meer donorinseminatie aanbood aan lesbiennes en alleenstaande vrouwen. Ondanks de progressieve houding van deze instelling, moest Pat eerst bewijzen dat ze in aanmerking kwam om haar kinderwens te vervullen. Tijdens de voorbereidende therapiesessies die ze moest ondergaan vooraleer ze goedgekeurd werd, paste Pat haar antwoorden aan die van heteroseksuele koppels aan uit angst dat de therapeut haar eigen levensstijl niet geschikt zou vinden voor een kind.

Dit artikel concentreert zich op aanstaande lesbische moeders die aanklopten bij fertiliteitsklinieken om de interactie tussen feministische en medische groeperingen in Groot-Brittannië te schetsen. Het artikel bouwt voort op Jeska Rees' onderzoek naar de geschiedenis van homoseksualiteit binnen feministische bewegingen. Rees schetst de onwil van de Women's Liberation Movement om de rol van heteroseksualiteit in het onderhouden van seksistische genderidealen aan te kaarten. Dit was symptomatisch voor de onderliggende homofobie binnen de beweging.¹ De organisatie hechtte meer belang aan de noden en wensen van heteroseksuele leden en weigerde de seksualiteit en eigen levensstijl van lesbische feministen publiekelijk te steunen. Een houding gegrond in het stigma dat de Britse samenleving verbond aan homoseksualiteit. In mijn onderzoek, analyseer ik op dezelfde manier de selectiecriteria die BPAS gebruikte. Vooraleer een vrouw behandeld werd, moest ze eerst een reeks verplichte therapiesessies ondergaan waarna de therapeut besliste of ze geschikt was om een kind op te voeden. Door deze therapiesessies te benaderen als een plaats waarin

heteroseksuele, feministische, en lesbische begrippen van 'goed' moederschap met elkaar botsten, werp ik licht op het heteronormatieve gezinsideaal dat het oordeel van de therapeuten kleurde.

Bovendien draagt dit artikel bij aan de beperkte literatuur rond lesbisch moederschap in Groot-Brittannië en wel via een nieuw perspectief op de interacties tussen lesbische moeders en heteronormatieve medische en juridische instellingen. Eerder hebben juridische academici deze geschiedschrijving voornamelijk als top-down benaderd en de heteronormatieve bias in de Britse wetgeving rond donorinseminatie in kaart gebracht.² Medische historici onderzochten de invloed van de wettelijke regulering van Britse spermabanken op de beschikbaarheid van donorsperma voor lesbiennes in de jaren negentig.³ Anderen analyseerden de persoonlijke belevenissen van lesbische moeders en hebben zich voornamelijk geconcentreerd op de link tussen de zelfinseminatiebeweging en de feministische beweging in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten.⁴ Dit artikel werpt licht op de ervaringen van lesbische moeders die klinische inseminatie verkozen boven zelfinseminatie, een groep die tot nu toe op weinig aandacht kon rekenen van historici. Hoewel vorig onderzoek⁵ het perspectief van experts aanneemt, concentreert mijn analyse zich op de agency van lesbiennes om de heteronormatieve gezinsidealen van psychologen te verwerpen of bespelen.

In dit artikel identificeer ik twee houdingen binnen de Women's Liberation Movement tegenover het dominante heteronormatieve gezinsideaal. Hiervoor baseer ik me zowel op Jacqui Gabb en haar interpretatie van 'queer lesbisch moederschap' als op het theoretisch concept 'homonormativiteit' dat Lisa Duggan introduceerde.⁶ Ten eerste benader ik de selectiecriteria van de kliniek als 'homonormatief'. Duggan beschreef homonormativiteit als een politiek denken dat dominante heteronormatieve veronderstellingen en instituties niet betwist, maar ze eerder in stand houdt en ondersteunt.⁷ Duggan introduceerde homonormativiteit om de assilerende politieke strategie van conservatieve homoseksuele denkers in de jaren negentig te beschrijven. Het hoofddoel hiervan was om zich zo goed mogelijk aan de heteroseksuele samenleving aan te passen in plaats van de heteroseksuele norm in vraag te stellen. Alhoewel het concept haar oorsprong vindt in de jaren negentig, kan het evenzeer gebruikt worden om de nieuwe noties van respectabel, lesbisch moederschap die BPAS promootte toe te lichten. Ten tweede interpreteer ik de voorbereidingen die toekomstige lesbische moeders troffen voor de verplichte therapiesessies en hun houdingen tijdens die sessies als 'queer'. In haar artikel portretteert Gabb lesbisch moederschap als een radicale uit- >>

daging voor traditionele gendercategorieën die het heteronormatieve binnen de samenleving doet wankelen.⁸ Geïnspireerd door haar werk, benader ik lesbiennes niet als objecten die passief wachtten op het oordeel van de therapeut, maar als individuen met agency die in staat zijn zich te verzetten tegen de heteronormatieve idealen van moederschap waartegen ze beoordeeld werden. Beide houdingen moeten echter niet gelezen worden als tegenpolen, maar als meervoudige concepten die elkaar overlappen naargelang de interacties die individuele lesbiennes hadden met de therapeuten van BPAS. Tot slot is het belangrijk op te merken dat de term ‘queer’ hier uitsluitend gebruikt wordt als een academisch, theoretisch concept los van het hedendaagse seksuele identiteitslabel met dezelfde naam. Dit is een bewuste keuze uit respect voor de zelfidentificatie van lesbische moeders en de unieke historische context van de jaren tachtig, aangezien zij zichzelf eerder als lesbisch dan queer zouden beschrijven in deze periode.

In wat volgt situeer ik BPAS eerst binnen de bredere geschiedenis van de Women’s Liberation Movement en lesbisch moederschap. Vervolgens analyseer ik de zelfrepresentatie van de instelling in zowel de nationale als lokale pers om een beeld te schetsen van de nieuwe idealen van respectabel moederschap die werden uitgedragen. Daarna kijk ik naar hoe deze idealen vorm kregen in de praktijk. De verplichte therapie sessies binnen BPAS hadden onder andere als doel het ‘type’ lesbienne dat toegelaten werd te controleren. Tot slot vergelijk ik de verschillende ervaringen van twee lesbische moeders met deze sessies. Hierbij belicht ik de manieren waarop lesbiennes zowel strategisch de rol van respectabele moeder speelden als zich verzetten tegen deze notie in de hoop toegang te verkrijgen tot medisch donorsperma.

Dit onderzoek is gebaseerd op twee brontypes. Om inzicht te krijgen in de zelfrepresentatie van BPAS bestudeerde ik de zeldzame gevallen waarin woordvoerders van de liefdadigheidsinstelling hun werkzaamheden bespraken in lokale en nationale kranten zoals *The Guardian* en *Liverpool Echo*. Aangezien deze kranten een breed publiek voor ogen hadden, lijkt het waarschijnlijk dat BPAS haar taakomschrijving als minder radicaal portretteerde uit bescherming tegen heteroseksistische kritiek. Aan de andere kant is het mogelijk dat BPAS het wijde lezerspubliek van de kranten gebruikte om een politiek standpunt in te nemen ter verdediging van het feminisme en homoseksualiteit. Om deze nuances in representatie te ontwarren, kijk ik naar de wijze waarop de BPAS-missieverklaring beoordeeld werd binnen lesbische gemeenschappen. Omdat BPAS niet adverteerde in feministische en lesbische magazines als *Arena Three* en *Sappho* gebruik ik hiervoor mondelinge geschiedenis. Met name interviews met lesbische moeders die gebruik maakten van zelfinseminatie. Tijdens deze gesprekken werd zelfinseminatie vaak vergeleken met klinische inseminatie, wat wijst op de ingewikkelde en ambivalente positie van BPAS binnen lesbische gemeenschappen. Deze uitspraken zijn echter niet representatief voor de gevarieerde en diffuse lesbische gemeenschappen in Groot-Brittannië. *Oral history*-interviews met zowel vroegere therapeuten van BPAS als lesbische moeders die voor klinische inseminatie kozen zijn nodig om een meer compleet en genuanceerd beeld van deze geschiedenis te vormen.

De verhalen van de lesbische moeders in dit artikel die voor klinische inseminatie kozen zijn deel van de getuigenissen verzameld in *Getting Pregnant Our Own Way*, een handboek over donorinseminatie uitgegeven door de Women’s Health Information Centre in 1986.⁹ Aangezien het boek geschreven werd door Lisa Saffron, zelf een feministe en lesbische moeder, moet de politieke aard van het boek eerst benadrukt worden. Geïnspireerd door de kritiek van de Women’s Liberation Movement op de groeiende medicalisering van zwangerschapszorg schreef Saffron het handboek om vrouwen van de nodige kennis te voorzien om donorinseminatie eigenhandig uit te voeren zonder de inmenging van mannelijke, medische experts.¹⁰ Dat de auteur achterdochtig was tegenover medische instellingen blijkt uit een interview aan *The Guardian* in 1989 waarin ze duidelijk maakte dat ze nooit zou overwegen zwanger te worden (via kunstmatige inseminatie) op een klinische wijze.¹¹ Aangezien Saffron de getuigenissen in het boek verzamelde en bewerkte, kan er geargumenteed worden dat het handboek geschreven werd om een feministisch narratief van donorinseminatie te verspreiden. Het is dus geen toeval dat het boek zich voornamelijk concentreert op zelfinseminatie. Bijgevolg is het mogelijk dat ze de agency van de betrokken lesbische moeders uitvergrootte en de rol van het medische personeel minimaliseerde. Aan de andere kant betekent de totale afwezigheid van de verhalen over vrouwen die geweigerd werden op basis van het oordeel van een therapeut dat het handboek geen volledig beeld schept van de mogelijke gevoelens van frustratie en hulpeloosheid van betrokkenen bij klinische inseminatie.

Waarom donorinseminatie?

In 1972 kwam de lesbische vrouwengroep Sappho samen om over donorinseminatie te praten. Waarschijnlijk was dit de eerste keer dat het emancipatorisch potentieel van de techniek binnen de Britse lesbische gemeenschap aangekaart werd.¹² Alhoewel moederschap niets nieuws was voor

Een afbeelding uit het boek van Lisa Saffron, *Getting Pregnant Our Own Way: A Guide to Alternative Insemination*, 1987.

Krantenartikel 'The city lesbian family who want a baby', 12 januari 1978.

vrouwen die van vrouwen houden, maakte deze methode het nu mogelijk voor lesbiennes om zwanger te worden zonder penetratieseks met een man. Donorinseminatie is een relatief eenvoudige techniek waarbij sperma rechtstreeks in de baarmoeder ingebracht wordt via een breed scala aan hulpmiddelen zoals een spuit zonder naald of een simpele eetlepel. Het kan zowel thuis als in een klinische omgeving toegepast worden, een flexibiliteit die bijdroeg aan de populariteit van de techniek binnen de lesbische gemeenschap. Sommige lesbische vrouwen gingen eigenhandig op zoek naar spermadonoren, terwijl anderen hulp zochten bij zelfinseminatiegroepen die over een netwerk van gekende donoren beschikten. Voor vrouwen die een anonieme donor en medische controle verkozen, was een aanvraag bij fertiliteitsklinieken de meest aantrekkelijke optie.

Doorheen de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw werden lesbische vrouwen in de Britse samenleving beschouwd als incapabele moeders wier seksualiteit een vernietigend effect had op hun kinderen en de bredere maatschappij. Deze heteronormatieve vooringenomenheid zorgde ervoor dat toekomstige lesbische moeders geen toegang kregen tot de groeiende spermabankindustrie en klinische inseminatie. Alhoewel geen enkele vorm van wettelijke regulering de praktijk expliciet verbood, bepaalde de British Medical Association dat dokters het recht hadden zelf een oordeel te vellen over welke patiënten toegelaten werden.¹³ De meeste dokters die werkten in private en publieke fertiliteitsklinieken waren echter van mening dat lesbische patiënten geen recht hadden op donorinseminatie, een oordeel dat doorschemert in een enquête uit 1986. In deze enquête legde een gynaecoloog van een publiek hospitaal in Kent bijvoorbeeld uit hoe "under no circumstances whatsoever would the service be made available to single women or lesbians if I have anything to do with it".¹⁴

Tot en met het einde van de jaren negentig waren progressieve, feministische liefdadigheidsinstellingen zoals de British Pregnancy Advisory Service (BPAS) en de Pregnancy Advisory Service (PAS) bijgevolg de enige medische organisaties waar lesbiennes op zoek naar donorsperma terecht konden. Rond de millenniumwisseling begonnen meer kli-

nieken hun beleid aan te passen.¹⁵ Ondanks hun negatieve, bureaucratische reputatie binnen feministische kringen, waren beide instellingen populair bij lesbiennes doorheen de jaren tachtig.¹⁶ Zwarte lesbische vrouwen waren bijvoorbeeld afhankelijk van het uitgebreide netwerk van BPAS om zwarte spermadonoren te vinden, aangezien het merendeel van de zwarte mannen in Groot-Brittannië moeilijk te overtuigen bleek om sperma te doneren.¹⁷ Bovendien boden medische instellingen als BPAS ook klinisch gescreende donoren aan, een dienst die van onschatbaar belang werd tijdens de aids-crisis in de jaren tachtig. Zelfinseminatie vereiste immers dat toekomstige lesbische moeders potentiële donoren zelf moesten

vragen zich te laten testen op een hiv-besmetting, een beladen verzoek gezien de enorme emotionele impact die een positieve diagnose kon hebben. Zo verkozen veel mannen in deze periode er bewust voor niet te weten of ze besmet waren, aangezien er toch geen geneesmiddel beschikbaar was.

Een progressieve, feministische kliniek?

Geïnspireerd door de oproep van de Women's Liberation Movement voor meer reproductieve autonomie, werd de British Pregnancy Advisory Service in 1968 opgericht om 'veilige en legale' abortussen aan te bieden aan vrouwen die een bezoek aan een privékliniek niet konden veroorloven.¹⁸ Geleidelijk begon de kliniek echter ook andere vormen van reproductieve geneeskunde uit te oefenen. In 1978 lanceerde BPAS hun eerste kunstmatige inseminatieprogramma dat de behandeling voor vijftig pond, of een achtste van de prijs in privéklinieken, aanbood.¹⁹ Alhoewel initieel enkel een geselecteerd aantal heteroseksuele koppels met vruchtbaarheidsproblemen toegelaten werden, opende de kliniek voorzichtig haar deuren voor lesbische en alleenstaande vrouwen tijdens de jaren tachtig.²⁰

Gedurende deze periode portretteerde BPAS zichzelf in de pers als een progressieve, feministische liefdadigheidsinstelling die zich verzette tegen patriarchale medische instellingen zoals privéklinieken en de National Health Service, de Britse openbare gezondheidsdienst. In tegenstelling tot deze meer gekende opties, hoopte BPAS de drempel voor donorinseminatie te verlagen vanuit het geloof dat elke vrouw het recht had moeder te worden zolang "the children are wanted".²¹ In 1985 beschreef de lokale krant *Liverpool Echo* het beleid van BPAS bijvoorbeeld als "denying AID to no one". Het artikel legde verder uit hoe de welwillendheid van de liefdadigheidsinstelling om "lesbians living with female partners" en "women prepared to bring up their child on their own" te behandelen een "flood of criticism" had veroorzaakt. Door BPAS als controversieel en anti-establishment af te schilderen werd hun beleid in een radicaal licht geplaatst.²² Zowel woordvoerders van BPAS als PAS verdedigden zichzelf tegen de voortdurende aanvallen van conservatieve par-

>>

Bron: Wikimedia commons

Lesbian Strength March, Londen 1983

lementsleden en opiniemakers die stelden dat de kliniek de morele fundamenteën van de samenleving in gevaar bracht.²³ Deze retoriek plaatste BPAS op dezelfde lijn als de feministen die het heteronormatieve ideaal van het kerngezin aan het wankelen probeerden te brengen door alternatieve gezinsvormen te bespreken.

Binnen lesbische kringen werd de missieverklaring van BPAS om donorinseminatie te democratiseren echter met scepticisme onthaald. Zo kwam de prijs van de behandeling, 39 pond voor de medische screening en 45 pond voor de eerste drie inseminaties, onder vuur te liggen. Alhoewel dit goedkoper was dan wat de gemiddelde privé-arts aan een getrouwd koppel met vruchtbaarheidsproblemen vroeg, bleek de totaalprijs in combinatie met de nodige reiskosten onbetaalbaar voor lesbiennes die niet tot de hogere middenklasse behoorden. Het merendeel van de acht lesbische moeders die ik tot nu toe interviewde, beschreef de “very expensive” kost van klinische inseminatie als “ridiculous”, uitspraken die de ingewikkelde positie van BPAS binnen lesbische gemeenschappen duidelijk maakten.²⁴ Alhoewel de instelling klinische inseminatie beschikbaar maakte als een valabele optie, werden hun klinieken afgeschilderd als elitaire plekken die niet noodzakelijk het belang van lesbiennes diende.

Behalve hun tarieven, bemoeilijkte de medische achtergrond van BPAS evenzeer de integratie in lesbische en feministische kringen. Deze spanning schemert door in het antwoord van Lori op de vraag waarom ze voor zelfinseminatie koos in plaats van een behandeling bij BPAS:

“You didn’t need to mess with the establishment. You didn’t have to go and go through all that process (sighs) of being vetted and screened, of having psychological testing and all the other things that you had to do to get insemination through clinics. With self-insemination you could just say: “Hey, we wanna do this”, which I suppose was part of the self-help movement we were all part of anyways.”²⁵

Hier portretteerde Lori BPAS als deel van het establishment, gesitueerd buiten de lesbische en feministische kringen waarin ze vertoefde. Als medische instelling werd hun dienst geassocieerd met zowel onnodige als invasieve tests en vraagstellingen die niet aansloten bij haar idee van donorinsemina-

tie als een emancipatorische techniek. De aanwezigheid van gynaecologen en verplegers kon in het bijzonder op tegenstand rekenen zoals bleek uit de vergelijking die Lori maakte tussen zelfinseminatie en klinische inseminatie. Door zelfinseminatie op één lijn te plaatsen met de zelfhulpbeweging, een tak van de Women’s Liberation Movement die de machtsdynamiek tussen patiënte en (mannelijke) arts wilde verstoren door vrouwen meer kennis over hun eigen lichaam bij te brengen, maakte ze BPAS onrechtstreeks medeplichtig in de voortzetting van een patriarchale vorm van geneeskunde. Of in de woorden van Jo, een andere lesbische moeder die ik interviewde: “You don’t need medics invading your privates, poking and prodding, pricking and pushing your delicate pussy.”²⁶

Niet elke lesbienne met een kinderwens was echter evenzeer betrokken bij de feministische beweging en dan bleek BPAS een aantrekkelijke optie voor hen die het zich konden veroorloven. Medisch personeel kon immers de garantie bieden dat de donor geen drager was van ziektes.²⁷ Verder lieten spermabanken een mate van anonimiteit toe die onmogelijk was bij zelfinseminatie, een procedure waarbij lesbiennes zelf op zoek gingen naar de donor om volledig afstand te kunnen nemen van wat zij zagen als patriarchale, medische instellingen. Bij BPAS werkte de gynaecoloog of verpleger als een tussenpersoon waardoor toekomstige lesbische moeders zich geen zorgen hoefden te maken over potentieel vruchteloze zoektochten naar donoren of de gêne van het herhaaldelijk moeten vragen naar een gunst van mannen die ze amper kenden. Bijgevolg waren sommige lesbiennes bereid om hun feministische ideologie te compromitteren om de zware emotionele last die zelfinseminatie met zich mee kon brengen te vermijden.

“You had to be like a husband and wife”

De keuze om bij BPAS behandeld te worden, was echter maar een kleine stap in het proces. Deze feministische vruchtbaarheidsklinieken behielden immers het recht om lesbiennes die niet binnen hun homonormatief ideaal van lesbisch moederschap pasten te weigeren. Om toegelaten te worden tot het kunstmatige inseminatieprogramma moesten toekomstige lesbische moeders verplichte therapie sessies ondergaan. Dit proces werd besproken in de pers, waarin woordvoerders van BPAS het als “non-directive counselling” of “counselling intended to extract from clients their own wishes” beschreven.²⁸ Tijdens deze sessies bespraken therapeuten de implicaties van kunstmatige inseminatie en het ouderschap met toekomstige ouders met als doel te oordelen of ze voldoende voorbereid waren om een kind op te voeden.²⁹ Alhoewel therapie sessies initieel bedoeld waren om vrouwen te ondersteunen tijdens het beslissingsproces waren ze voor lesbiennes voornamelijk een bron van onrust. Voor het merendeel van de vrouwen hing hun hoop om moeder te worden af van hun bekwaamheid in het anticiperen op en het inspelen op het ideaal van respectabel moederschap dat de therapeut koesterde. Die homonormatieve ideeën over een ‘goed’ gezin kleurden immers de vragen die therapeuten potentiële lesbische moeders stelden.

De BPAS-therapiesessies creëerden een letterlijke en figuurlijke ruimte waarin de limieten van de feministische retoriek van de liefdadigheidsinstelling getoetst werden. Tijdens interviews met lesbiennes die een behandeling wilden, stelden therapeuten voornamelijk vragen die de “queerness” van de levensstijlen en seksualiteiten van hun toekomstige patiënten moesten ontmaskeren. Pat, een lesbische moeder die een aanvraag voor kunstmatige inseminatie deed, beschreef de vragen die aan haar en haar partner gesteld werden als volgt:

“Your life has to be like a heterosexual life. You had to be like a husband and wife, and have a home together. And they ask you how many “straight” friends you have – to balance it out I think – and how many men friends you have.”³⁰

Om een indruk te krijgen van de omstandigheden waarin het kind zou opgroeien, toonde de therapeut interesse in Pats vriendenkring. In plaats van zich te concentreren op de relatie die Pat had met haar vrienden informeerde de therapeut naar de seksuele geaardheid en gender van die vrienden. Impliciet in deze vraagstelling is de veronderstelling dat een gebrek aan heteroseksueel en mannelijk gezelschap een negatieve impact zou hebben op de ontwikkeling van het potentiële kind. De houding van de therapeut bouwde hier voort op de mythe dat een ‘goede’ lesbische moeder moet compenseren voor haar homoseksualiteit. Om terug te keren naar het citaat van Pat: de therapeut was op zoek naar bewijs dat de invloed van “it”, haar queer seksualiteit, op het kind “balanced out” kon worden. De houding van de therapeut sloot aan bij bredere ontwikkelingen die plaatsvonden in de psychologie rond ouderschap tijdens deze periode. Progressieve academici deden onderzoek naar de invloed van de seksuele geaardheid van ouders op de ontwikkeling van kinderen in de hoop aan te tonen dat lesbiennes capabele moeders konden zijn.³¹ In deze literatuur wordt er echter onderscheid gemaakt tussen acceptabele en onacceptabele vormen van homoseksualiteit. Moeders die zich konden assimileren in de heteroseksuele samenleving door de levensstijl van een getrouwd, heterokoppel te kopiëren, werden beschouwd als een positieve invloed op kinderen, terwijl zij die van de norm afweken door in communes te leven of deel te nemen aan niet-monogame relaties als schadelijk afgeschilderd werden. De vragen die de therapeut stelde, waren bedoeld om te achterhalen aan welke kant van het spectrum Pat thuishoorde.

Pats ervaringen leggen dus het homonormatieve ideaal van lesbisch moederschap dat de selectiecriteria van BPAS onderbouwde, bloot. De nadruk tijdens de sessies op een monogaam partnerschap en woningbezit sluit aan bij Duggans formulering van het begrip homonormativiteit. Duggan identificeert een gedemobiliseerd homoseksueel electoraat en een gedepolitiseerde homoseksuele cultuur verankerd in huiselijkheid en consumptie als een integraal deel van homonormativiteit gedreven door de neoliberale economie. De focus binnen neoliberalisme op de vrije markt, persoonlijke verantwoordelijkheid, productiviteit en privatisering betekent immers dat de staat baat heeft bij de integratie van haar homoseksuele bevolking als individuele, verantwoordelijke burgers met gelijke toegang tot “institutions of domestic privacy” zoals het huwelijk. Dit in tegenstelling tot als leden van

een ontwrichtende sociale beweging.³²

Om toegelaten te worden tot de kliniek moesten Pat en haar partner eerst bewijzen dat ze verantwoordelijke, neoliberale burgers waren die leken op hun heteroseksuele tegenhangers. Dit omvatte niet enkel een stabiele relatie en een degelijk salaris, maar het vereiste ook het afwijzen van queer seksuele praktijken en radicaalfeministische ideologieën. Het politieke moest gescheiden worden van het persoonlijke. De centrale plaats die deze homonormatieve moederschapsidealen innam in het discours van BPAS en PAS werd evenzeer weerspiegeld in de zelfrepresentatie van deze liefdadigheidsinstellingen. In een interview met *The Guardian* in 1989 verdedigde een PAS-woordvoerder zich tegen conservatieve kritiek door te wijzen op het feit dat hun patiënten zich voornamelijk in een “relationship with another woman” bevonden, een “career, good housing” genoten en “financially secure” waren.³³

Oefening baart kunst

Alhoewel Pats getuigenis licht werpt op de obstakels die lesbische moeders moesten overwinnen om toegang te krijgen tot donorsperma in een medische context, toont het ook haar bewustzijn aan van het ideaal waartegen de therapeut haar beoordeelde. De voorkeur van het BPAS-personeel voor “respectabele” lesbische vrouwen was goed bekend binnen de lesbische gemeenschap. Deze kennis gebruikten sommige toekomstige lesbische moeders op een strategische manier om aanvaard te worden. Zo vertelde Pat hoe ze samen met haar partner antwoorden op de vragen van de therapeut voorbereiden:

“I had to force my lover to go at the time. Because she knew how much I wanted the baby. [...] It was terrible once we were both there because we were both trying to say the same thing really because if we said something totally different, then they would question us. [...] Halfway through the interview, they send you outside, and keep your lover there. Then they ask, “do you really want this baby?” and she’s got to sit

>>

Cover van 'Sappho', volume 7, nummer 2.

there and say “Yes, we’ve thought about it for years now, and we’ve decided we really, really want to have a baby”. And then your lover goes out and you come back in and they ask you the same question.”³⁴

‘Gay Wives
and Mums
Group’

Deze anekdote onthult hoe Pat en haar partner de rol van respectabele, toekomstige moeders speelden tijdens het interview. Hun antwoorden waren zo ontworpen om de therapeut aan te spreken. In hun imitatie van een geïdealiseerd heteroseksueel koppel wilden ze de indruk wekken dat ze beiden even graag naar een kind verlangden. Pats zwangerschap was in werkelijkheid echter geen gezamenlijke, maar een individuele beslissing: haar geliefde nam enkel deel aan het interview om haar een plezier te doen. Pat is dus één van de vele voorbeelden van lesbische vrouwen die experimenteerden met alternatieve gezinsvormen tijdens de jaren zeventig en tachtig. Pats kind zou voornamelijk haar kind worden, terwijl Pats partner zich als een secundaire ouder zou gedragen.³⁵ Pat anticipeerde echter op het feit dat het BPAS-personeel deze gezinsvorm te queer zou vinden en koos er daarom voor om zich aan een homonormatief script te houden. Veel lesbische moeders in het handboek biechten evenzeer op dat ze het bestaan van mannelijke vrienden verzonnen uit angst anders afgewezen te worden. Pats performance was dus een vaak gebruikte strategie die lesbische moeders toepasten om de homonormatieve selectiecriteria van BPAS te omzeilen. Alhoewel deze techniek effectief leek, resulteerde het besef om constant te moeten liegen en zo de therapeut te misleiden, in gevoelens van schuld en angst. Zo beschreef Pat de sessie als “terrible,” een gevoel dat ze verder benadrukte door de ervaring als “it was really hard that bit” samen te vatten.³⁶ Hun ervaring met deze feministische liefdadigheidsinstellingen werd hierdoor blijvend getekend voor de betrokken lesbische vrouwen.

Frustratie en verzet

Sommige vrouwen namen een andere houding aan tegenover deze therapie sessies en verzetten zich openlijk tegen de homonormatieve moederschapsidealen. Jill, een lesbische moeder die een BPAS-kliniek bezocht in Londen in 1983, herinnert zich de kritiek die ze kreeg omdat ze liever een dochter wilde:

“[...] I was frank about the fact that I would prefer a girl although I was prepared to have a boy. She was obviously concerned about this despite my explanation that I’d thought about it very carefully and over a long period. We talked about our different views of men – a fairly pointless exercise really.”³⁷

In Jills geval werden de therapie sessies een plek van conflict over tegenstrijdige “views of men”. Zoals Nicholas Owen aantoonde, was de plaats van mannen binnen de Women’s Liberation Movement een controversieel onderwerp dat spanningen creëerde tussen lesbische en heteroseksuele feministen.³⁸ Waar het merendeel van de heteroseksuele socialistische feministen geloofden dat mannen succesvol hervormd konden worden, streefden lesbisch-separatisten naar totale onafhankelijkheid van mannen.³⁹ In deze context kon het openlijk een voorkeur uitspreken voor een dochter gezien

worden als een radicaal feministisch statement. De zinloze discussie die volgde, wijst op het onderliggende scepticisme dat Jills therapeut koesterde over haar politieke idealen. Door haar mening te verdedigen, verzette Jill zich actief tegen de heteronormatieve notie dat goed moederschap en lesbische politieke idealen elkaar uitsloten.

Na deze discussie hoorde Jill lange tijd niets van BPAS, waardoor ze achterdochtig werd dat men haar visie over het geslacht van de baby niet goedkeurde. Hier gedroeg de therapeut zich als een poortwachter die uitdrukkingen van lesbisch moederschap controleerde om daarna te beslissen of Jill aanvaard werd of niet. In plaats van af te wachten tot een beslissing gemaakt werd, nam Jill haar lot in eigen handen en belde ze zelf de kliniek op. Uiteindelijk slaagde ze erin het personeel te overtuigen haar te behandelen nadat ze “was grilled once more about her opinions of the baby’s sex” via de telefoon.⁴⁰ De terughoudendheid van BPAS verzuurde echter haar relatie met het personeel en resulteerde in wantrouwen en frustratie:

“One day she [the nurse] left my lover and me alone with my notes and we read these with great interest. My suspicions that they’d thought of turning me down were confirmed and I felt that they’d twisted round what I’d said about preferring a girl. They said, in the notes, that they were worried that a boy would be rejected.”⁴¹

Jill ervaarde het BPAS-personeel als tegenwerkend in plaats van samenwerkend. Net als Pat werd Jill geconfronteerd met impliciete homofobie tijdens de sessies. In de notities die ze las, drukte de therapeut haar zorg uit dat Jill een jongen zou afwijzen, een angst geworteld in het negatieve stereotype van de “man-hating dyke”. Anders dan Pat waren Jills ervaringen echter gekleurd door gevoelens van frustratie eerder dan schuld. Door haar getuigenis af te sluiten met “for the record, I have a beautiful son and we are very happy” daagt ze de geldigheid van de BPAS-selectiecriteria uit en legitimeert ze haar eigen identiteit als een goede moeder.⁴²

Een eerste aanzet

In dit artikel heb ik kort de verschillende manieren waarop Britse toekomstige lesbische moeders omgingen met de BPAS-diensten tijdens de jaren tachtig geschetst. Geconfronteerd met homonormatieve selectiecriteria kozen sommigen ervoor om strategisch de rol van respectabele lesbische moeder te spelen, terwijl anderen het proces actief bekritiseerden en verstoorden. Vanuit een breder perspectief geeft de lesbische geschiedenis van BPAS inzicht in de limieten van progressieve, feministische ruimtes in de praktijk. In hun steun voor en controle over uitdrukkingen van lesbisch moederschap weerspiegelde het gedrag van het BPAS-personeel de ingewikkelde relatie tussen lesbische seksualiteiten en de Women's Liberation Movement. Tot slot is het belangrijk op te merken dat mijn artikel een eerste aanzet is en geen recht doet aan alle verschillende ervaringen die toekomstige lesbische moeders hadden met de dienst. Etniciteit, klasse, genderidentiteit, en mentale zowel als fysieke beperkingen speelden allemaal een rol in de interacties tussen lesbiennes en therapeuten. Om de complexe werking van homonormativiteit binnen feministische vruchtbaarheidsklinieken volledig te vatten, is een intersectionele aanpak noodzakelijk. Bovendien onderging de houding van psychologen tegenover lesbisch ouderschap grote veranderingen tijdens de jaren tachtig. Meer onderzoek naar zowel de veranderingen in het BPAS-beleid doorheen de jaren tachtig en negentig als de opleiding van hun therapeuten is essentieel om een genuanceerder portret van de interacties tussen beide partijen te schetsen. ///

Noten:

- ¹ J. Rees, "Taking your Politics Seriously": Lesbian History and the Women's Liberation Movement in England, in: S. Tiernan and M. McAuliffe (red.), *Sapphists and Sexologists Histories of Sexualities: Volume 2* (Newcastle upon Tyne 2009) 87-105, aldaar 89.
- ² D. Cooper en D. Herman, "Getting 'the Family Right': Legislating Heterosexuality in Britain, 1986-91" in: D. Herman en C. F. Stychin (red.), *Legal Inversions* (Philadelphia 1995) 162-179; S. Beresford, 'Get Over Your (Legal) 'Self': A Brief History of Lesbians, Motherhood and the Law', *Journal of Social Welfare & Family Law* 30 (2008) 95-106; J.M. Candless en S. Sheldon, "'No Father Required'? The Welfare Assessment in the Human Fertilisation and Embryology Act 2008', *Feminist Legal Studies* 18 (2010) 201-225.
- ³ S. Barney, 'Accessing Medicalized Donor Sperm in the US and Britain: An Historical Narrative', *Sexualities* 8:2 (2005) 205-220.
- ⁴ K. Batza, 'From Sperm Runners to Sperm Banks: Lesbians, Assisted Conception, and Challenging the Fertility Industry, 1971-1983', *Journal of Women's History* 28 (2016) 82-102; A. Agigian, *Baby Steps: How Lesbian Alternative Insemination Is Changing the World* (Middletown 2004) 12-35; R. Jennings, 'Lesbian Motherhood and the Artificial Insemination by Donor Scandal of 1978', *Twentieth Century British History* 28 (2017) 570-594.
- ⁵ V. Clarke, 'Feminist Perspectives on Lesbian Parenting: A Review of the Literature, 1972-2002', *Psychology of Women Section Review* 7:2 (2005) 11-23.
- ⁶ L. Duggan, 'New Homonormativity: The Sexual Politics of Neoliberalism', in: R. Castronovo en D. Nelson (red.), *Materializing Democracy: Toward a Revitalized Cultural Politics* (Durham 2002) 175-194; J. Gabb, 'Imag(in)ing the Queer Lesbian Family', *Journal of the Association for Research on Mothering* 1:2 (2006) 9-20.
- ⁷ Duggan, 'New Homonormativity', 179.
- ⁸ Gabb, 'Imag(in)ing the Queer Lesbian Family', 11.

- ⁹ L. Saffron, *Getting Pregnant Our Own Way: A guide to alternative insemination* (Londen 1986).
- ¹⁰ V. Clarke en L. Saffron, 'Challenging preconceptions about lesbian parenting: Victoria Clarke in conversation with Lisa Saffron', *Lesbian & Gay Psychology Review* 7:1 (2006) 78; Saffron, *Getting Pregnant*, 32.
- ¹¹ J. Wheelwright, 'Mothers are doing it for themselves', *The Guardian*, 27 december 1989, 22.
- ¹² Anoniem, 'Unto Us a Child is Born', *Sappho*, 1 (1972) 12-16.
- ¹³ N. Hodgkinson en D. Norris, 'Lesbian's allegation may be investigated by General Medical Council', *Daily Mail*, 9 januari 1978, 2; L. Taylor, 'And Baby Makes Two', *The Observer*, 16 oktober 1983, 29; R. Jennings, 'Lesbian Motherhood and the Artificial Insemination by Donor Scandal of 1978', *Twentieth Century British History* 28 (2017) 579-580.
- ¹⁴ Saffron, *Getting Pregnant*, 32.
- ¹⁵ A. Whyte, 'Conceiving a family without a father', *The Observer*, 24 juni 1990, 45; S. Barney, 'Accessing Medicalized Donor Sperm in the US and Britain: An Historical Narrative', *Sexualities* 8:2 (2005) 210.
- ¹⁶ Saffron, *Getting Pregnant*, 34.
- ¹⁷ De reden hiervoor is moeilijk te achterhalen door de bewuste geheimhouding bij spermadonatie. Tijdens toekomstige interviews met spermadonoren wil ik meer licht werpen op deze ingewikkelde relatie tussen mannelijkheid, vaderschap en zwarte identiteiten. Saffron, *Getting Pregnant*, 18.
- ¹⁸ M. Jones, 'Baby Talk! Mum's the word – but where have all the donors gone?', *Liverpool Echo*, 26 april 1985, 8.
- ¹⁹ A. Beckett, '£50 'Aid' Babies for 3 Women', *Daily Telegraph*, 17 april 1979, 3; Daily Telegraph Reporter, 'New Drive for Sperm Donors', *Daily Telegraph*, 13 oktober 1978, 2.
- ²⁰ Beckett, '£50', 3; Jones, 'Baby', 8.
- ²¹ L. Garner en I. Davis, 'The proxy fathers: sowing the seeds of despair?', *The Sunday Times*, 11 april 1982.
- ²² Jones, 'Baby', 8.
- ²³ C. Rowlands, "'The Sickness' of Lesbian Mothers", *Daily Mail*, 14 januari 1978, 11; T. Skelly, 'A shock inquiry into the brave new world dream that's turning into a nightmare', *Daily Mail*, 14 oktober 1983, 13; B. Campbell, 'Why didn't they ask women?', *The Guardian*, 7 november 1984, 22; Beckett, '£50', 3; Wheelwright, 'Mothers', 22.
- ²⁴ Transcriptie interview Jane, 52; Transcriptie interview Jo, 67.
- ²⁵ Transcriptie interview Mary, 64-65.
- ²⁶ J. Somerset, *Did I have a dad in the first place?* (publicatie in voorbereiding).
- ²⁷ L. Saffron, *Challenging Conceptions: Planning a Family by Self-insemination* (Londen 1994) 193.
- ²⁸ J. Tweedie, 'Husband, wife, baby — and the anonymous father', *The Guardian*, 28 juni 1979, 11.
- ²⁹ Wheelwright, 'Mothers', 22.
- ³⁰ Saffron, *Getting Pregnant*, 35.
- ³¹ Clarke, 'From Outsiders', 122.
- ³² Duggan, 'New Homonormativity', 189-190.
- ³³ Wheelwright, 'Mothers', 22.
- ³⁴ Saffron, *Getting Pregnant*, 36.
- ³⁵ Saffron, *Getting Pregnant*, 61.
- ³⁶ Saffron, *Getting Pregnant*, 36.
- ³⁷ Saffron, *Getting Pregnant*, 32-33.
- ³⁸ N. Owen, 'Men and the 1970s British Women's Liberation Movement', *The Historical Journal* 56:3 (2013) 825.
- ³⁹ Owen, 'Men', 807.
- ⁴⁰ Saffron, *Getting Pregnant*, 33.
- ⁴¹ Saffron, *Getting Pregnant*, 32.
- ⁴² Saffron, *Getting Pregnant*, 33.

Samuel Vermote is historicus verbonden aan het University College London. Hij werkt er aan een proefschrift over de geschiedenis van lesbisch moederschap en spermadonatie in Engeland in de jaren 1970-1980.

Contact: Samuel.vermote.17@ucl.ac.uk

Josine Reuling en het verlangen

“Ieder ik vormt in zichzelf de wereld”

In de jaren dertig was de schrijfster Josine Reuling de eerste die in het conservatieve Nederland een literaire roman schreef waarin de liefde tussen vrouwen centraal stond – zonder die overigens expliciet te benoemen. Buitenlandse wetenschappelijke theorieën uit de negentiende eeuw over gelijkgeslachtelijk gedrag vonden in de eerste decennia van de twintigste eeuw langzaam inburgering in Nederland, maar het duurde lang voor die geïnternaliseerd werden door de betrokkenen. Uit Reulings boeken en brieven blijkt dat ze het benoemen “totaal niet belangrijk” vond. Waarom schreef ze dan toch een roman die sindsdien bekend staat als de eerste lesbische klassieker?

/ Judith Schuyf /

In de eerste decennia na de Eerste Wereldoorlog speelde seksuele voorkeur geen sleutelrol in de wijze waarop vrouwen in Nederland hun identiteit vormgaven. Zelfs in de late jaren twintig kon het gebeuren dat sommige vrouwen geen enkel idee van een seksueel zelf hadden, en ze gebruikten geen label voor de seksuele verhoudingen die ze soms met andere vrouwen hadden. Dat wil niet zeggen dat er geen verlangen naar het samenzijn met andere vrouwen bestond. Vrouwen konden hun verlangens organiseren op een manier die we tegenwoordig minder als ‘lesbisch’ zouden herkennen en zeker niet direct als zodanig zouden benoemen, zoals een intense vriendschap met een buurvrouw. Deze situatie bleef mede bestaan door het stilzwijgen dat er over vrouwenrelaties in stand werd gehouden door de vrouwen zelf.¹

Paradoxaal genoeg was er in medische, wetenschappelijke en intellectuele kringen al lang kennis over homoseksualiteit en lesbische relaties, maar die ‘scientia sexualis’ – in een term van de Franse filosoof Michel Foucault – was nog niet overal in de dagelijkse werkelijkheid doorgedrongen, laat staan geïnternaliseerd, in ieder geval niet in Nederland. Dat gebeurt pas in de jaren dertig.

Daarmee was Nederland rijkelijk laat, later dan andere landen als bijvoorbeeld Duitsland.² Helaas hebben we vrijwel geen narratieve bronnen die ons nader informeren over het gelaagde proces van de kennisname en de verwerking hiervan door vrouwen. Een uitzondering daarop vormt het leven en werk van de schrijfster Josine Reuling (Amsterdam 1899-1961), vooral haar boek *Terug naar het eiland* (1937),

Josine Reuling in 1940

dat evenals een aantal van haar brieven inzicht geeft in de wijze waarop zij haar leven met vrouwen vorm gaf.

Archeologie van het woord lesbisch

Pas in de ‘tweede feministische golf’ werd ‘lesbisch’ in wetenschappelijk onderzoek nadrukkelijk als identiteitskenmerk gethematiseerd. Ik zet ‘lesbisch’ tussen aanhalingstekens omdat termen als homoseksueel en lesbisch zelf onderdeel zijn van wat wel ‘de uitvinding van homoseksualiteit’ is genoemd. ‘Lesbisch’ werd in Nederland voor het eerst gebruikt in een wetenschappelijke publicatie in 1892 en vanaf 1923 sporadisch in de dagbladders in recensies van buitenlandse films en toneelstukken. Om het proces van die uitvinding nader te beschrijven had men vooral aandacht voor de periode vóór de Tweede Wereldoorlog. Met de interesse om de gene- en archeologie van het woord ‘lesbisch’ te traceren kwam er hernieuwde belangstelling voor de tot op dat moment vrijwel vergeten schrijfster Josine Reuling.³ Haar boek *Terug naar het eiland* uit 1937 werd door feministische uitgeverij SARA in 1985 opnieuw uitgegeven. De belangstelling voor

haar werk is sindsdien nooit helemaal over gegaan. In de jaren negentig werden er zelfs in Groningen, Vlissingen en Apeldoorn straten naar haar genoemd.

Boeken en brieven van Josine Reuling vormen zeldzame bronnen die inzicht kunnen geven in de wijze waarop in Nederland één vrouw haar weg zocht in het conflicterende gebied tussen lesbisch verlangen en wetenschappelijke labeling.

De tweede helft van de jaren dertig waren voor haar in dit opzicht een cruciale periode. Behalve in *Terug naar het eiland* kan men ook in een tweede boek uit dezelfde periode, de *Heilige van St. Jean*, lezen welke denkbeelden Reuling ontwikkelde over relaties tussen personen van hetzelfde geslacht en welke wetenschappelijke en maatschappelijke opvattingen over vrouwenrelaties die reflecteerden.

Gegevens over het persoonlijke leven van Reuling zijn fragmentair. Ze liet geen persoonlijk archief achter. In het Literatuurmuseum bevindt zich wel haar correspondentie met de schrijver en uitgever van *Elseviers Geïllustreerd Maandblad*, Herman Robbers (1868-1937). Zij zag hem als haar 'literaire vader' en vertrouwde hem tussen 1928 en 1935 tal van intieme details over haar leven en denken toe. Ook zijn er enkele brieven aan vrienden en vriendinnen, een deel van de naoorlogse correspondentie met haar uitgever Querido en een aantal van haar privé-foto's overgebleven.

Haar literaire werk en de kritieken daarop vormen een tweede bron. Haar werk was in hoge mate autobiografisch en kan met de nodige voorzichtigheid als informatieve bron gebruikt worden.

Brita Salin, een rijke Zweedse

Terug naar het eiland is het verhaal van een jonge rijke Zweedse, Brita Salin, die wordt opgevoed door haar gouvrenante Zelle. Haar vader is niet onvriendelijk, maar gaat geheel op in zijn houtbedrijf, haar moeder is een kille vrouw die alleen maar wil dat Brita een goed huwelijk sluit. Maar Brita wil dat niet: "Ik houd niet van mannen" legt ze haar moeder uit. Ze kan zich terugtrekken op haar eigen eiland aan de Zweedse scherenkust, of in haar appartement in Parijs. Daar begint ze een relatie met een jonge Hongaarse *golddigger*, Marja Woustowkaja. Marja is echter niet de vriendin die Brita zich zou wensen. Als Brita het uitmaakt, neemt Marja wraak door enkele onthullende liefdesbrieven aan haar vader te geven – die ze overigens ongelezen weggooit – en vervolgens haar moeder te benaderen. Brita wordt het huis uitgezet en ontferd. Ze vertrekt definitief naar Parijs en leeft van wat ze van haar bezittingen kan verkopen en wat de trouwe Zelle, die met haar mee is gereisd, nog heeft. In Parijs gaat ze met twee nieuwe vrienden intensief om: haar nieuwe liefde, de jongensachtige schilder Renée, en de Zweedse psychiater Hans Thorstad die verliefd op haar is en met haar wil trouwen. Hij is een overtuigd aanhanger van de theorieën van Freud en dringt er bij Brita op aan in analyse te gaan. "Je kunt gelukkig worden Brita, je kunt je leven veranderen! Trouwen, moeder worden! [...] ik weet, dat je genezen kunt worden." Ze laat zich overhalen om met hem naar Zuid-Frankrijk te reizen, maar onderweg drinkt Hans

zich gefrustreerd een stuk in zijn kraag, en bij Bayonne botsten ze op een boom. Renée is net te laat om Brita nog levend in het ziekenhuis aan te treffen. Brita keert terug naar haar eiland – in een kist.

Terug naar het eiland is, en wordt nog steeds, wel vergeleken met die beroemde lesbische klassieker *The Well of Loneliness* (in het Nederlands vertaald als *De bron van eenzaamheid*) van de Britse schrijfster Radclyffe Hall uit 1928.⁴ *The Well of Loneliness* werd in Engeland meteen na publicatie verboden, en moest via een Amerikaanse uitgever verschijnen. In Nederland verscheen het boek daarentegen al snel in vertaling en kreeg vooral begripvolle recensies waarin de auteurs zich verbaasden over het verbod.⁵

Dit boek is niet alleen de bron van de lesbische topos van de eenzaamheid, maar ook van het beeld dat door middel van vele latere romanfiguren gegeven wordt van lesbische vrouwen, die bijna standaard de kenmerken van 'geïnverteerden' dragen: vrouwen die zich homoseksueel noemen en zich in mannelijke kledij en gedrag presenteren. In beide boeken wordt aan een wetenschappelijk discours gerefereerd. Maar naast enkele overeenkomsten zijn er veel essentiële verschillen. Waar Stephen uit *De bron van eenzaamheid* een typische vertegenwoordiger van het 'derde geslacht' is volgens de seksuologische theorieën van Von Krafft-Ebing⁶ en zich erg mannelijk voelt, benadrukt Brita keer op keer dat zij zichzelf als op en top vrouwelijk ervaart. Ze moet niets hebben van de 'geïnverteerden' die ze in Parijs tegenkomt. "Waarom imiteerden die vrouwen een sekse waar ze een afkeer van hadden?" vraagt ze zich af. Als ze aan een wetenschappelijk vertoog refereert, is dat aan Freud die vanaf 1905 over (homo)seksualiteit schreef.

Een precair onderwerp

Josine Reuling bouwde zeker in de eerste twee decennia van haar schrijverschap in de literaire kritiek een reputatie op als een aankomend literair talent. Dat is opvallend, gezien de geringe waardering die de voor het overgrote deel mannelijke critici doorgaans voor vrouwelijke auteurs hadden. Tot het eind van de jaren dertig kan haar werk tot het psychologisch realisme gerekend worden. Dit was een reactie op het naturalisme van de Tachtigers. Het schonk veel aandacht aan het innerlijke leven van romanfiguren. Tegen 1930, rond de tijd dat Reuling met *Siempie* debuteerde, werd dit type roman eigenlijk al als verouderd gezien. Reulings latere werk, te beginnen met *De Heilige van St. Jean*, vertoont trekken van het modernisme. Het is fragmentair en plotloos en deelt met het modernisme het engagement (bijvoorbeeld in *Senta Meloni*), de twijfel over de kenbaarheid van de wereld en de belangstelling voor het onderbewustzijn, met name voor Freud.⁷ Tussen 1927 en 1953 schreef Reuling tien romans, twee kinderboeken en diverse korte verhalen. *Terug naar het eiland* is haar eerste boek waarin vrouwenrelaties centraal staan. Als Reuling gedacht (of misschien zelfs gehoopt) zou hebben dat dit een schandaal zou veroorzaken, had ze het mis.

De literaire kritiek stond in Nederland aanzienlijk milder tegenover homoseksualiteit dan de publieke opinie. Voor de kritiek gold vooral dat Josine Reuling als een *literaire*

>>

schrijfster werd beschouwd, waardoor haar werk naar literaire standaarden en niet naar zedelijke werd beoordeeld. De publieke opinie was doorgaans negatief, vooral in confessionele kringen werd homoseksualiteit afgewezen.

De critici vonden het boek knap geschreven, objectief, prachtig en ontroerend.⁸ Dat was de verdienste van de auteur, die haar métier uitstekend verstond. Dat wil niet zeggen dat men niet kritisch tegenover de problematiek als zodanig stond. Indirect reflecteerden de critici op het ongunstige beeld dat er van lesbische vrouwen bestond. De heldin, die weliswaar rijk, mooi en eerlijk is, heeft een “abnormale aanleg” en reageert “niet normaal op de uitingen der erotiek”, volgens de *Arnhemse Courant* van 20 november 1937. In *De Indische Courant* van 16 oktober 1937 schreef M.C. (Willem Walraven): “Dit boek tracht verhoudingen, die algemeen in de wereld als zondig en zelfs misdadig worden beschouwd, voor te stellen als psychologisch verklaarbaar en zelfs natuurlijk. Aanstootgevend is dit geschrijf niet.” Vrijwel niemand vond het aanstootgevend, omdat er in tegenstelling tot een aantal romans uit de jaren twintig die over vrouwelijke seksualiteit handelden géén decadente en erotische liefdesscènes in het boek stonden. De critici speculeerden wel over de oorzaken van Brita’s abnormale aanleg. Daarvoor werden allerlei uit de psychologie afkomstige verklaringen gegeven zoals een te nauwe binding met haar gouvernante en onbekendheid met mannen.

Twee vragen hadden de critici wel: waarom had Reuling zo’n ongeloofwaardige heldin beschreven (want té mooi, té gezond en té rijk) en waarom kreeg het boek zo’n abrupt ongeloofwaardig slot? Jan Campert was niet de enige die vond dat de schrijfster zich hier wel heel makkelijk had ontdaan van haar hoofdpersoon.⁹

Vaak liepen romans over homoseksuele liefde af met de dood van de hoofdpersoon maar in een boek dat geen negatief beeld schetste, was dat juist niet voor de hand liggend.

Simon Vestdijk was een van de twee critici die zich negatief over het boek uitliet.¹⁰ Hij reageerde op recensenten die de “kieschheid” waarmee Reuling dit “precaire onderwerp” had aangepakt prezen. Volgens Vestdijk maakte Reuling zich schuldig aan “schijnbare kieschheid” omdat ze niet rond voor haar moralistische of verbloemde neigingen uitkomt maar ons wil wijsmaken dat ze een realistische weg bewandelt, de werkelijkheid laat zien zoals ze is, zonder enige inmenging van de auteur die slechts beschrijft wat zich aan haar voordoet. Het gaat te ver, zo meent hij, om een jonge vrouw “die door deze defecten bezocht is” gezond en wel door het leven te laten glijden.

“Wanneer iemand volhoudt dat hij Brita Salin [...] in levenden lijve heeft ontmoet, moeten we hem op zijn woord gelooven, al wordt dan pas het probleem interessant, want voor controle geschikt, of zij ook zoo was als Josine Reuling haar toont, en of de mogelijke afwijkingen in het contereitsel geheel of gedeeltelijk onder het gezichtspunt van de idealiserende strekking vallen.”

Vestdijk meent dus dat Reuling het hele verhaal om propagandistische redenen verzonnen heeft: “Hier wordt om zo te zeggen met natuurlijkheid, levensechtheid en menselijkheid *gsmeten*, niet om het precaire onderwerp aan het gezicht te onttrekken, maar om het er par droit de naissance onder te laten ressorteren.”¹¹

Jan Greshoff, één van de invloedrijkste critici in de eerste helft van de twintigste eeuw¹² snapt niet waarom Querido een “menschonterend lor als dit flutromannetje” heeft uitgegeven. Hij verwijt Reuling goedkoop effectbejag.

“De schrijfster heeft met kracht en geweld willen bewijzen, dat ze ook niet voor de poes is en heeft daarom voor de gelegenheid wat ergs bedacht, waarbij zij telkens stralend tot ons argelooze lezers opziet met een triomfantelijke blik van ‘Zie je wel dat ik van wanten weet en dat ik modern ben, het groote leven ken en alles wat me voor de mond komt durf te zeggen?’ Het is allemaal inderdaad verschrikkelijk erg, zoo erg, dat het volkomen onaanvaardbaar wordt.”¹³

Autobiografisch

Vrijwel al het werk van Josine Reuling was autobiografisch. Men behoeft slechts de twee korte, door haarzelf aangeleverde biografische artikelen die haar uitgever Querido publiceerde en het levensbericht door haar latere chef (en goede vriend) Gerard van Riemsdijk, de directeur van de Openbare Bibliotheek Amsterdam, maar vluchtig door te lezen om dat te zien. Van Riemsdijk merkt hierover op: “Maar het is wel boeiend om te zien hoe bij deze schrijfster telkens weer haar ‘bedenksels’ opgehangen zijn, ontsproten zijn aan eigen ervaring, aan eigen milieu.”¹⁴ De biografische data in deze drie korte artikelen geven het raamwerk van haar leven aan, waar haar romans vrij makkelijk in te passen zijn: haar

Mensendieckschule Wiesbaden 1930.

Josine Reuling vijfde van rechts, Bibbi von Cielens vierde van rechts.

jeugd bij ‘Opoe’ in Amsterdam, het verblijf met haar moeder in Sondershausen in Thüringen en met haar beide ouders in Riga, het overlijden van haar moeder daar, haar ongelukkige bestaan als kantoormeisje, haar gevangenschap in nazi-Duitsland, waar ze meteen na de brand in de Rijksdag in 1933 in Berlijn als linkse vreemdeling automatisch werd verdacht van communistische sympathieën, en ten slotte de romans die steeds weer het verblijf, de natuur en de mensen in Zuid-Frankrijk verheerlijkten. De hoofdpersonages in deze romans zijn duidelijk geïnspireerd op belangrijke personen in haar leven.

Vóór alles zag ze zichzelf als schrijfster, zij het aanvankelijk met grote twijfels of ze wel genoeg talent had. Ze kwam uit een arbeidersmilieu en haar boeken – hoewel een aantal daarvan redelijk succesvol was – brachten niet genoeg op om van te leven. Steeds klaagde ze over geldgebrek. Ze leefde van wat vrienden, vriendinnen en haar uitgevers haar toestopten. Als kunstenaar kon ze haar leven volledig inrichten hoe ze het zelf wilde, en hoefde ze zich van geen maatschappelijke opvatting wat aan te trekken. Ze achtte zich ongeschikt voor een reguliere baan, al probeerde ze het een tijdje aan het eind van de jaren twintig in Amsterdam op kantoor bij een papierhandel, en twintig jaar later nog even bij de Openbare Bibliotheek (en Leeszaal) van Amsterdam. Het werk in zo’n strak keurslijf maakte haar ziek, en daarbij had ze al een zwakke gezondheid.

Psycho-analyse: ‘een mooie en nuttige wetenschap’

Een centraal thema in Reulings boeken is het onvermogen van de mens de ander werkelijk te kennen. Reuling was gefascineerd door het werk van Freud, waarmee zij in aanraking was gekomen toen ze in 1929 (op aanraden van en gefinancierd door Robbers) logeerde in het pension Al Ronco te Gravesano bij Lugano aan het Lago Maggiore. Wat haar vooral interesseerde was de mogelijkheid die de analyse-methode bood om zichzelf en de ander te leren kennen. Zo kon ze meer grip krijgen op de eindeloze mogelijkheden in relaties tussen mensen en de gevolgen van ziekte, verlies, afscheid en ontheemding voor zichzelf.

“Ik vind het een mooie en nuttige wetenschap als je het zo mag noemen; helder; ik heb er veel aan. Veel wordt je duidelijk. De enorme rol, die het onderbewustzijn speelt, en de groote samenhang tusschen lichamelijk en geestelijk ziet en dat het eerste veelal een gevolg is van het laatste. Ik ben nu zoover, en wel voornamelijk door de psycho-analyse, die ik met den Dr. in Lugano heb ‘gedreven’ om te weten, dat ik nu eenmaal schryf, omdat ik schryf en niet als naaister of als waschdame op deze wereld ben gekomen.”¹⁵

Zij noemt hier twee beroepen die door ‘nette vrouwen’ van haar afkomst werden uitgeoefend. De aantrekkingskracht van Freud voor Reuling lag dus in het blootleggen van de innerlijke drijfveren van mensen en van de samenhang tussen lichaam en geest. Het hielp haar eerder haar zwakke lichaam en voortdurende ziektes een plaats te geven dan haar seksualiteit, want die vond ze niet interessant genoeg om te thematiseren. In een brief aan Robbers zegt Reuling daarover:

“Vooral met vrouwen is het moeilyk. Maar wat is eraan te doen. Heb ook goede vrenden van ‘t mannelyk geslacht. Wist U dat eigenlyk? Of heeft U dat wel ‘s gedacht? Ach, het is niet zoo belangryk en voor my zoo vanzelfsprekend. Maar vooral in ons kleine Vaderland, zyn er nog veel menschen (ten spyt van de psycho-analyse) die zich daar erg over opwinden.”¹⁶

De belangrijkste contacten in het leven van Josine Reuling waren vrouwen. Vanaf 1933 staat er een rij aan vrouwennamen in haar brieven. Het woord *lesbisch* gebruikte ze nooit, maar in bijna al haar geschriften komen wel personen of situaties voor die we thans als ‘queer’ zouden betitelen.¹⁷ Brita omschrijft het simpel in *Terug naar het Eiland*: “Ik houd niet van mannen.”

In *Terug naar het eiland* is de (onbenoemde) homoseksualiteit van Brita ook niet het centrale probleem, maar het onvermogen van Brita om – rijk als ze is en gewend in alles haar zin te krijgen – mens te zijn, van iemand te houden en bemind te worden. Dat realiseert ze zich zelf ook pas op het moment dat ze werkelijk van een ander, haar vriendin Renée, gaat houden.

Dan moet Brita zich gaan verhouden tot de opvattingen van de wetenschap en de publieke opinie over dit soort relaties.

“Volgens de leer van Freud – en dus van Hans – was zij ziek. Volgens de leer van het Christendom was zij zondig. Volgens de wetenschap was zij een fysieke afwijking. Volgens de opvattingen van de massa was zij raar, griezelig, onzedelijk, ongelukkig, zielig! En wat was zij volgens zichzelf? Want daar ging het toch om! Hans had gelijk als hij zei, dat het uitsluitend om jezelf ging, om het eigen ik, dat ieder ik in zichzelf de wereld vormde, de wereld vertegenwoordigde. Nu zij, Brita Salin, verklaarde, dat zij zichzelf normaal vond en alle anderen, die niet waren zoals zij: abnormal. Voor haar was elke vrouw, die ernaar verlangde, een man te omhelzen, die in staat was haar liefde, haar hartstocht te geven aan een man, een wonder, een haar volkomen onbegrijpelijk wezen, dat zij met verbazing en heimelijke afkeer bekeek.”¹⁸

Freud dacht dat in principe iedereen biseksueel was, maar over de oorzaken van homoseksualiteit bij sommige vrouwen twijfelde hij.¹⁹ Hij twijfelde eraan of hier wel sprake van een pathologie was. In ieder geval meende hij dat het uitvoeren van een analyse om iemand heteroseksueel te maken weinig zinvol was en alleen onder uiterst gunstige omstandigheden kans van slagen had.

Bircherdieet en Mensendieck

Het verblijf in Al Ronco zorgde voor een ommekeer in het leven van Reuling. Niet alleen maakte ze kennis met het werk van Freud, maar ook met de alternatieve voedingsleer van dr. Maximillian Bircher-Benner, een uitgebalanceerd dieet van fruit, (rauwe) groenten en noten in plaats van vlees, dat een heilzamere werking op het lichaam zou hebben dan de traditionele geneeskunde. We kennen hem nu nog vooral als uitvinder van de muesli.

De voedingsleer van Bircher beviel Reuling en droeg in grote mate bij aan haar herstel. Daarnaast kwam ze in

>>

Al Ronco (wellicht opnieuw) in aanraking met de heilgymnastiek methode van de Amerikaanse arts Bess Mensendieck. Deze opende in 1906 in Berlijn een school voor lichaamsontwikkeling op kunstzinnige basis die zich vooral op vrouwen richtte, gebaseerd op haar boek *Körperkultur des Weibes* (Berlijn, 1906). Doel van de methode was het versterken van de innerlijke organen en de spieren. Zo kon men zelf zonder medische interventie houding en beweging verbeteren waardoor klachten voorkomen konden worden.

Een liefde met een 'plotseling en wreed' einde

Het verblijf in Gravesano leidde uiteindelijk tot een carrière-switch: in mei 1930 vertrok Reuling naar Wiesbaden om aan de *Mensendieckschule* een opleiding tot lerares te volgen. Daar viel ze als een blok voor een medeleerling, de 21-jarige Zweedse Bibbi von Cielens die bij "Stockholm een fjord heeft met een houten huisje erop; dit schynt voor de Zweden niets bijzonders, al is het op zich zelf ideaal".²⁰ Deze liefde leidde in ieder geval tot het maken van toekomstplannen, niettegenstaande het feit dat Bibbi over een "man in Duitsland en tweede a.s. man in Belgrad beschikte" en zorgde ervoor dat Josine in juni 1934 met Bibbi naar Parijs verhuisde. Ze wilde al jaren naar Parijs en ze zou de rest van haar leven een grote liefde voor Frankrijk koesteren. Van een Mensendieck-carrière was toen al geen sprake meer. Reuling besloot dat ze niks met sport en eigenlijk ook niks met Mensendieck had, het was alleen voor haar eigen gezondheid een stuk be-

Bibbi von Cielens, 1929

ter. Ook zag ze het niet zitten om dag in dag uit les te geven; haar Duitse diploma was niet geldig in Nederland en het opzetten van een salon zou te veel rompslomp geven. Ze leefden in Parijs een armoedig bestaan met wat zwart werk omdat ze als (illegale) vreemdelingen geen werkvergunning konden krijgen.

Dan komt Bibbi begin 1935 bij een auto-ongeluk om het leven, uitgerekend op haar 25ste verjaardag.²¹ "Het was plotseling en wreed, operatie mocht niet baten. Zij heeft een uur bekneld gezeten en was bij vol bewustzijn", legt ze Robbers in een latere brief uit. Als herinnering aan Bibbi schreef Josine in januari en februari 1937 *Terug naar het eiland*. Het eiland en de dood van Bibbi zijn dus twee elementen die Reuling gebruikt heeft in haar boek, dat vooral over de liefde gaat.

"Had zij het voordien niet geweten en toch durven dromen van de liefde die eens komen zou, zelfs voor haar, al kon zij het geluk niet vinden 'aan de zijde van een man' [...] Hoe was het mogelijk, dat zij sedert haar zestiende jaar de dwaze egoïstische droom van alle vrouwen droomde, dat ééns de enige zou komen, voor wie ook zij de enige zou zijn! [...] Of moest zij van iemand houden, zoals zij van Renée was gaan houden, om hem [sic!] te zien zoals hij werkelijk was?"

Brita werd neergezet als iemand wier voorkeuren volstrekt normaal en natuurlijk zijn. Daarmee trok Reuling een lange neus naar de contemporaine opvattingen over lesbische vrouwen. Maar waarom vond ze dit onderwerp ineens 'belangrijk' genoeg om er een hele roman aan te wijden? Mogelijk raakte ze geïnspireerd door veranderde omstandigheden in haar leven. Voor het eerst van haar leven woonde ze serieus samen met een vrouw die haar grote liefde zou worden, én in een omgeving waar dit soort relaties schering en inslag waren.

Nieuwe liefde: Cathérine

Spoedig na de dood van Bibbi ontmoette Reuling in Parijs een nieuwe vriendin. De twaalf jaar jongere Cathérine Mengelle (Bordeaux 1911-Chavenon 1966) was een complexe persoonlijkheid. In de buurt van Bordeaux had ze samen met haar nichtje Germaine Cellier op een pensionaat gezeten, waar ze op haar vierde door haar moeder op werd geplaatst. Cathérine gold daar kennelijk als een lastpak, ze had zo'n "zwavelige persoonlijkheid" dat ze op school een exorcisme moest ondergaan.²² De vraag is of het exorcisme mogelijk een straf was voor lesbisch gedrag.²³ Op zestienjarige leeftijd in 1928 liep ze weg, om in Mézels in de Lot te gaan samenwonen met een Parijse galeriehoudster, Irène Champigny.

In de zomer van 1935 gingen Reuling en Mengelle tot grote woede van Champigny in Cros-de-Cagnes samenwonen en verhuisden enkele maanden later naar een primitief houten huisje bij het middeleeuwse stadje Cagnes.

"Wy wonen hier in een allerleukst huis met rondom wyn en mimosa en de blauwe druiven beginnen te bloeien. Myn fransche vriendin van 23 jaar is een byzonder charmant en geestig wezen, zy ziet eruit als Moissi en Foujita [twee populaire kunstenaars, JS] en zichzelf samen en spreekt het mooiste fransch, dat er bestaat."²⁴

Sodoma aan de Cagne

Cagnes ligt aan de rivier de Cagne op de top van een steile ronde heuvel halverwege tussen Nice en Cannes. Het zou onbeduidend zijn gebleven als niet de schilder Renoir er in 1907 was komen wonen, met in zijn voetspoor schilders en schrijvers uit Parijs (maar ook uit Nederland). Het leven was er spotgoedkoop, al had het dorp geen water, elektriciteit of riolering. Het dorp kreeg snel een naam als seksuele vrijplaats. In de bohème heersten minder rigide normen ten aanzien van seksualiteit dan elders in Frankrijk, laat staan de rest van Europa. Aan de hele Riviéra kwamen dorpen tot bloei die aantrekkingskracht uitoefenden op allerlei seksuele *outsiders*, gesorteerd naar landsaard.²⁵ Cagnes was het enige dorp waar veel lesbische vrouwen woonden, en daarmee trad het toe tot een bescheiden categorie waartoe verder Capri en op een andere schaal Parijs behoorden.

De Nederlandse dichter Hans van Zijl die met haar man in die periode in Cagnes woonde sprak schande over de geest van lichtzinnigheid die in het dorp heerste, “waar mensen in de bedenkelijkste toestanden en tegenatuurlyke verhoudingen samenleven.”²⁶

De omgangsvormen in Cagnes waren vrij ruw, zo valt te lezen in *The Rock Pool* van de Britse schrijver, journalist en literair criticus Cyril Connolly. Zijn boek uit 1936 ging over de bewoners van ‘Trou’ (Gat). Zijn Engelse uitgeverij Faber weigerde het boek te publiceren vanwege de vele lesbische personages, hun drankgebruik, het (seksueel) geweld en de vele andere vormen van vrije liefde. De Franse uitgave laat een vileine beschrijving zien. De meeste lesbische personages zijn aan de drank en reageren dan nogal opvliegend.

Toch zullen Reuling en Mengelle, die beiden nogal van innemen hielden, zich er aanvankelijk thuis gevoeld hebben. Hier kon men leven zoals men wilde. Eind 1936/begin 1937 verhuisde het stel nog een keer, naar het nabijgelegen Tourrettes-sur-Loup. Buiten de hectiek van Cagnes vond Reuling de rust om twee boeken te schrijven met reflecties op de afgelopen jaren: *Terug naar het eiland* over Bibbi, en *De heilige van St. Jean* (verschenen in 1940) over Cagnes. Reuling liet een duidelijk aan Cathérine refererend personage optreden in de twee boeken die ze in deze periode schreef. In *Terug naar het eiland* komt ze voor als Renée Cellier (let op de achternaam die dezelfde is als die van de nicht van Cathérine) en in *De heilige van St. Jean* als Andrée Lafon.

In *The Rock Pool* was de destructieve kant van de lesbische subcultuur in Cagnes beschreven. Reuling wilde getuigen dat het ook anders kon, meer in overeenstemming met haar eigen opvattingen. Het thema van *De heilige van St. Jean* was de verhouding tussen de gevestigden en de buitenstaanders, tussen de arme kunstenaars en de rijke Amerikanen aan de ene kant en de eenvoudige dorpsbewoners aan de andere kant. Anders dan in *The Rock Pool* gingen in *De heilige van St. Jean* inwoners en vreemdelingen wél met elkaar om. Eén voor één worden allen uitgebreid door Reuling beschreven, ze schetst allerlei relaties, ook tussen personen van hetzelfde geslacht, maar benoemt ze niet en oordeelt er niet over. Allemaal krijgen ze evenveel ruimte waarbij de schrijfster ze met liefde en compassie behandelt.

Catherine Mengelle, 1935

Bij de beschrijving van het enige vrouwenstel liet Josine zich overduidelijk inspireren door haar eigen verblijf in Cagnes. Het arme Belgisch-Deense paar, schilder en schrijfster, Andrée en Rune woont in een houten hutje, Le Chaland (Het Binnenschip), waarin we het ‘Hans en Grietje’-huisje herkennen waarin Josine en Cath de hete zomer van 1936 woonden. Andrée is “net een jongen met de geplakte haren, de grote bril en de onverschillige loop”. Haar moeder had nooit tijd voor haar gehad en stopte haar op haar derde in een pensioonaat waar zij verbleef tot haar zestiende. Ook dit boek eindigt vrij abrupt met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Alle buitenlanders moeten vertrekken. In het echte leven verlaat ook Josine Frankrijk én daarmee noodgedwongen Cath.

Tot besluit

Josine Reuling kwam aan het eind van de jaren twintig in aanraking met Freud en de psychoanalyse. De grote samengang tussen lichaam en geest sprak haar meteen aan omdat het een verklaring bood voor haar zwakke gezondheid, en haar onvermogen om zich in een maatschappelijk keurslijf te dwingen. Zo ontwikkelde ze onder invloed van het werk van Freud ideeën over liefdesrelaties tussen vrouwen die afwijken van het negatieve beeld dat op dat moment gebruikelijk was. Hoewel ze het zelf “niet zo belangrijk” vond, zag ze in de psychoanalyse een middel tot voorlichting van de maatschappij om dit beeld recht te zetten. Zelf kon ze bijdragen door het schrijven van boeken waarin vrouwenrelaties als volstrekt normaal werden neergezet, zodat ze een tegenwicht aan afkeurende meningen kon bieden. Het verblijf in een omgeving in Zuid-Frankrijk waar vrouwenrelaties veel voorkwamen, was een aansporing om te schrijven over wat zij als de essentie van haar relaties met vrouwen beschouwde – de liefde – en hoe zij meende dat mensen met elkaar om moesten gaan – met compassie en zonder vooroordelen. In verschillende opzichten was Reuling haar tijd daarmee vooruit. >>

Het 'maison du Bois' Cagnes, 1935.

Niet alleen zijn een aantal personages in haar boeken 'queer' te noemen, maar de heteroseksuele relaties in een aantal van haar andere boeken komen allemaal nogal onwaarschijnlijk op de lezer over. De mannelijke helften in deze relaties zijn stuk voor stuk tamelijk belachelijke zielenpieten, zoals Ernst in *Intermezzo*, en de schilder François in *De jaren zijn als vogels*. Werk en opvattingen van Reuling zijn zo een voorafschaduwing van het werk van de veel beroemdere Anna Blaman, tien jaar later. Het omdraaien van de hiërarchie tussen heteroseksualiteit en homoseksualiteit vinden we ook bij Anna Blaman. Ook Blaman ontdekt homoseksualiteit van haar probleemstatus: in al haar boeken komen homoseksuelen voor, maar ze worden nergens ziek of gedoemd genoemd. Blaman beschouwde homoseksualiteit eveneens als iets vanzelfsprekends.²⁷

Wat Reuling doet, zouden we tegenwoordig als 'queering' omschrijven. Het is niet verwonderlijk dat de kritiek daar niet mee om kon gaan. Men preeft haar literaire kwaliteiten, maar begreep de essentie van het wezen van de hoofdpersonen niet goed. Om deze potentiële tijdbom te neutraliseren meende men dat ze het allemaal verzonnen had.²⁸ ///

Alle foto's bij dit artikel zijn afkomstig uit het Archief Anna Christina Jacobs (1921-2009), inv.nr 33, collectie Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) in Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis.

Noten:

- ¹ E. Kosofsky Sedgwick, *Epistemology of the Closet* (London 1990); C. Sturgess, "Anders dan de anderen." Articulating Female Homosexual Desire, in: *Queer Dutch Narratives (1930-1939)*, *Internationale Neerlandistiek* 53:3 (2015) 193-211; L. Doan, *Disturbing Practices. History, Sexuality, and Women's Experience of Modern War* (Chicago 2013).
- ² Sturgess, 'Anders', 199.
- ³ J. Bel, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945* (Amsterdam 2018) 692.
- ⁴ Klijn, 'Critische rondgang door onze romanliteratuur' 1 en 2, *Vriend-*

schap (1951) juli, 9-10 en augustus, 8-10. Klijn is verder onbekend.

- ⁵ *NRC* 2 februari 1929. *Sumatra Post* 6 april 1929; *De Indische Courant* 14 december 1929.
- ⁶ R. Von Krafft-Ebing, *Psychopathia sexualis. Eine klinisch-forensische Studie* (eerste druk 1886).
- ⁷ E. van Boven, *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930* (Amsterdam 1992) 40; Bel, *Bloed en rozen*, 716.
- ⁸ In Delpher en in de knipsels van het Literatuurmuseum vond ik achttien besprekingen terug.
- ⁹ J. Campert, *De Gids*, 101 (1937) 355.
- ¹⁰ S. Vestdijk, 'Kieschheid en schijnkieschheid', *Groot-Nederland* 36 (1938) 493-496.
- ¹¹ S. Vestdijk, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16 augustus 1938.
- ¹² G.J. Dorleijn en anderen, *Kritiek in crisistijd* (Nijmegen 2009) 39 ff.
- ¹³ J. Greshoff, 'Twee boeken welke men vooral niet moet lezen', *Hollands Weekblad*, 30 oktober 1937; W. van Toorn, *Emanuel Querido (1871-1943). Een leven met boeken* (Amsterdam 2015) geraadpleegd als e-boek, hoofdstuk 'Een rampjaar'.
- ¹⁴ 'Josine Reuling', *Singel* 262. *Zes en twintig biografieën* (Amsterdam 1949) 61-62. J. Reuling, 'Het ouderlijk huis', *Singel* 262. *Eenentwintig jeugd-indrukken* (Amsterdam 1955) 55-57. G.A. van Riemsdijk, 'Gerardina Anna Reuling', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde* (1972) 252-258.
- ¹⁵ Josine Reuling aan Herman Robbers. Literatuurmuseum Den Haag, Inventarisnr R00403B1 (JR aan HR), 23 nov 1929 en 2 januari 1930.
- ¹⁶ JR aan HR, ongedateerd (begin juni 1935)
- ¹⁷ Queer wordt sinds het einde van de negentiende eeuw gebruikt vooral in situaties waarin het staat voor een open, brede genderidentiteit en/of seksuele identiteit. In die zin past het uitstekend bij de opvatting van Reuling.
- ¹⁸ J. Reuling, *Terug naar het eiland* (Amsterdam 1937) 138.
- ¹⁹ S. Freud, 'Über die Psychogenese eines Falles von weiblicher Homosexualität' (1920) *GW XII*, 271-302.
- ²⁰ JR aan HR, mei 1932. Josine schrijft wisselend Bibbi en Bibi. Haar achternaam was waarschijnlijk Von Cielens.
- ²¹ JR aan HR, 22 mei 1935.
- ²² M. Azoulai, 'Germaine Cellier, le sens de la formule', *Vanity Fair*, 12 september 2014, 104-111.
- ²³ Hetzelfde overkomt later Jeanette Winterson in *Oranges are not the only fruit* (1985).
- ²⁴ JR aan HR, half juni 1935.
- ²⁵ P. Howarth, *When the Riviera was ours* (London 1977).
- ²⁶ *De Tijd*, 7 augustus 1934.
- ²⁷ M. Meijer, 'Omzien naar Anna Blaman' *Lover* (1979: 3). M. Meijer 'Blamans lesbische aristocratie' *De Gids* (2021: 6).
- ²⁸ Met dank aan Theo Vos, Sjaan van der Jagt en de redactie en reviewer van *Historica*. Mijn biografie van Josine Reuling, werktitel *Een zwerfend bestaan*, zal naar verwachting in 2023 verschijnen.

Judith Schuyf (1951) is historicus en archeoloog en promoveerde op een studie naar de geschiedenis van lesbische vrouwen in Nederland (1920-1970). Ze is thans zelfstandig onderzoeker.

Contact: J.Schuyf@planet.nl

Genderview Bart Hellinck en Lonneke van den Hoonaard

“Ja! Jouw geschiedenis is belangrijk!”

Zonder lgbtq-archieven geen queer geschiedenis. Het zijn onmisbare bewaarplaatsen en kenniscentra voor het onderzoek naar een deel van ons verleden dat lange tijd als taboe beschouwd werd. Nederland en België kent twee gespecialiseerde archieven die zich al decennialang bezighouden met het verzamelen, bewaren en ontsluiten van historische bronnen over de geschiedenis en leefwereld van de lgbtq-gemeenschap. In Nederland is dat IHLIA LGBTI Heritage en in België Fonds Suzan Daniel. Lonneke van den Hoonaard (IHLIA) en Bart Hellinck (Fonds Suzan Daniel) gaan met elkaar in gesprek over moeilijkheden én mogelijkheden voor het lgbtq-archiefwezen. Een dialoog over neutraliteit en maatschappelijke tendensen, privacy en digitalisering. Met een aanstekelijk enthousiasme over de parels binnen hun collecties en hun constante missie om het queer verleden te ontsluiten.

/ Jonas Roelens /

Julie kennen elkaar natuurlijk wel, maar kunnen jullie je toch even voorstellen?

Bart: Mijn naam is Bart Hellinck en ik ben historicus en archivaris van opleiding. Als student schreef ik mijn licentie-verhandeling over de geschiedenis van de homobeweging in Vlaanderen vanaf 1953. Kort erna stond ik als een van de oprichters mee aan de wieg van het Fonds Suzan Daniel. Een archief- en documentatiecentrum gericht op het bewaren van de lgbtq-sporen uit het Belgische verleden. Het Fonds is vernoemd naar Suzan Daniel, het pseudoniem van Suzanne De Pues, een lesbische activiste die in 1953 eigenhandig de start van de Belgische holebi-beweging mogelijk heeft gemaakt. We zijn opgericht in 1996 en bestaan dus meer dan 25 jaar. In die periode hebben we zo’n 450 lopende meter materiaal verzameld waarvan een aanzienlijk deel ondertussen ontsloten is. Dat is best een prestatie want het Fonds draait volledig op vrijwilligers.

Lonneke: Ik ben Lonneke van den Hoonaard en ben opgeleid als bibliothecaris. Jarenlang ben ik werkzaam geweest in het bibliotheek- en documentatievak, onder andere in coördinerende functies bij informatieafdelingen bij grote non-profit-organisaties. Sinds 2009 ben ik directeur bij IHLIA LGBTI Heritage. De afkorting IHLIA stond oorspronkelijk voor het Internationaal Homo/Lesbisch Informatiecentrum en Archief. IHLIA is in 1999 ontstaan, maar onze activiteiten zijn al veel eerder begonnen. In 1978 werd het homodocumentatiecentrum, beter gekend als Homodok, opgericht door studenten aan de Universiteit van Amsterdam. Later kwam daar het Lesbisch Archief Amsterdam bij en het Anna Blaman Huis in Leeuwarden. In 1999 zijn die organisaties gefuseerd tot IHLIA. Sinds 2007 zijn we gevestigd in de Openbare Bibliotheek Amsterdam (OBA), waar we onze onder andere wetenschappelijke boekcollectie bewaren. Maar we hebben ook naslagwerken, biografieën en fictie waarin lgbtq-thema’s voorkomen. Ook IHLIA was ooit uitsluitend een vrijwilligersorganisatie maar een twintigtal jaar geleden hebben we

onze activiteiten dankzij toegenomen financiering sterk kunnen professionaliseren. Hierdoor kunnen we ondertussen op veertien parttime medewerkers rekenen. In 2018 vierden we ons veertigjarige bestaan, maar we zitten nog boordevol plannen voor de toekomst.

Vormt die verschillende financiering het grootste verschil tussen beide archieven en in hoeverre beïnvloedt dat jullie werking?

Lonneke: IHLIA krijgt een vijfjaarlijkse subsidie van het Nederlands Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, dat een Directie Emancipatie heeft. Enerzijds zouden we liever niet elke vijf jaar in spanning zitten over het al dan niet >>

Suzanne De Pues eind jaren dertig.

Bron: Collectie Fonds Suzan Daniel.

verlengen van die subsidiëring. Met die middelen werven we mensen aan en als werkgever voel je je natuurlijk verantwoordelijk voor de werkzekerheid van je medewerkers. Maar die middelen bieden ons wel heel wat mogelijkheden. Zo kunnen we publieksprogramma's, workshops en exposities samenstellen, en investeren we in digitalisering via online platforms zoals 'Europeana' en 'Gender Heritage Connection'. Onderzoekers, studenten en scholieren vormen nog steeds onze grootste groep bezoekers, maar we krijgen een steeds diverser publiek over de vloer. Journalisten en documentairemakers, NGO's en beleidsmakers maar ook gewoon belangstellenden uit de lgbtq-gemeenschap willen materiaal inzien. Ook dat vraagt middelen: wetenschappers hebben tijd om een collectie grondig te bestuderen, journalisten niet. We proberen te vermijden dat we tegen hen moeten zeggen: "Hier is de catalogus en behelp jezelf verder maar." Daarom zetten we steeds meer in op *fact sheets* en themadossiers die specifieke informatie, geschreven door historici, online vlot toegankelijk maken. We merken dat studenten en leerlingen die dossiers trouwens ook weten te appreciëren. Het is dus fijn dat we onze middelen kunnen inzetten om onze collectie zo goed mogelijk kenbaar te maken.

Bart: Toen we het Fonds Suzan Daniel oprichtten, waren we heel goed op de hoogte van de situatie in het buitenland. Zo kenden we natuurlijk het Homodok in Amsterdam en het Schwules Museum in Berlijn. Maar we hebben nooit de naïeve droom gekoesterd om het succesvolle voorbeeld van de grote broer of zus in Amsterdam te kunnen kopiëren. Het Fonds krijgt immers geen subsidies. In het verleden kwam er weleens financiering rond specifieke projecten, maar eigenlijk laten we die administratieve mallemolens liefst aan ons voorbijgaan. Onze collectie wordt bij professionele archiefcentra bewaard zoals het AMSAB-Instituut voor Sociale geschiedenis in Gent, het KADOC (Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving) in Leuven of het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis in Brussel. Het Fonds hoeft voor deze samenwerkingen niks te betalen en onze collectie kan de hele week door in professionele leeszalen geraadpleegd worden. Met bijzonder weinig middelen en op basis van vrijwilligers slagen we er toch in om heel wat te realiseren.

Lonneke: Ook bij IHLIA rekenen we trouwens op de samenwerking met andere archiefpartners om de collecties zo goed mogelijk in de juiste archivalische omstandigheden te conserveren. Onze grootste schatten worden in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam bewaard.

Waaruit bestaan die schatten in jullie archieven?

Lonneke: In het begin verzamelden we alles wat de homobeweging voortbracht: van snippers papier tot gestencild materiaal uit die activistische tijd. Dat is later uitgegroeid tot het verzamelen van persoonsarchieven van belangrijke personen uit de beweging tot organisatie-archieven. De voorbije veertig jaar zijn er natuurlijk heel wat lgbtq-organisaties gekomen en gegaan die hun archief aan ons overgedragen hebben. Andere organisaties, zoals het COC, zijn nog steeds actief en die collectie wordt stelselmatig aangevuld wanneer ze een nieuw

Lonneke van den Hoonaard

deel van hun archief overdragen. Daarnaast hebben we een grote collectie divers materiaal met spullen uit de beweging, gaande van affiches, tasjes, T-shirts, buttons, brochures, pamfletten. Met name de egodocumenten zoals de correspondentie, dagboeken of fotoalbums hebben een bijzondere waarde. Dat beeldmateriaal is ook zeer geliefd bij onze bezoekers, zowel voor wetenschappelijk onderzoek als voor exposities.

Bart: Het voornaamste verschil tussen beide archiefcentra is, denk ik, dat IHLIA een internationalere werking heeft dan ons Fonds. Maar dat zie ik eerder als een pluspunt. De concurrentie met elkaar aangaan zou dan ook onzinnig zijn. Zeker gezien de nabijheid: we zijn door een treinrit van amper twee uur met elkaar verbonden. Bovendien werken we ook fijn samen. Vorig jaar hebben wij nog wat materiaal gedoneerd aan de Amsterdamse collega's, omdat het voor onze insteek te internationaal georiënteerd was en omgekeerd zijn er ook al dubbels vanuit Amsterdam naar België overgekomen.

Maar verder hebben ook wij in eerste instantie documenten vanuit de homobeweging zelf ontvangen. Al ligt onze focus uiteraard op de Belgische context. De belangrijkste organisaties zijn ruim vertegenwoordigd. Alle archieven van vroegere Vlaamse aidsorganisaties, die in 2001 tot Sensoa fuseerden, zijn aanwezig net zoals dat van de Vlaamse lgbtq-koepelorganisatie çavaria. Maar we hebben ook bronnen van mensen die niks met de beweging te maken hadden. En gelukkig maar. Tot mijn grote spijt en frustratie is er echter bijzonder weinig fotomateriaal bewaard gebleven vanuit de Belgische lgbtq-beweging zelf. Tot de jaren 1990 waren die organisaties blijkbaar niet of nauwelijks bezig met het nemen of bewaren van foto's. Gelukkig kunnen we dat compenseren met een uitgebreide verzameling 'los materiaal'. Daarin hebben we onder meer folders, flyers en stickers over het uitgaansleven. Voor heel wat lgbtq'ers was dat uitgaansleven immers bijzonder belangrijk. Velen van hen hebben nooit een activistische rol binnen de beweging opgenomen, maar het uitgaansleven was wel een plek om, al dan niet stiekem, hun seksuele identiteit te beleven. In dat soort bronnen zie je de maatschappij toch anders evolueren dan binnen de bubbel van de beweging zelf.

Hoe zorg je ervoor dat ook die bronnen van individuen bij jullie terecht komen en bewaard worden?

Bart: Dat is een van de grootste en blijvende uitdagingen. Voor organisaties is het simpel: militanten volgen elkaar op en willen doorgaans van het ‘oud gerief’ af. Bij individuen ligt dat helaas een stuk complexer. Vaak moeten we via via interessante personen opsporen. Jaarlijks hebben we een stand op de Belgian Pride om mensen te informeren en activeren. Dat blijft nodig want helaas gaat heel veel boeiend bronnenmateriaal verloren bij mensen die we niet op tijd wisten te bereiken. Het is zelfs al gebeurd dat leden of sympathisanten van het Fonds komen te overlijden en dat, vooraleer de buitenwereld het nieuws vernam, hun persoonlijk archief al was weggegooid door familieleden. Dus mensen kennen en aanspreken op zich is niet altijd een garantie dat hun verzamelingen bij ons bewaard zullen worden voor de toekomst. Helaas stellen we vast dat het taboe rond homoseksualiteit vaak nog doorleeft bij nabestaanden die soms in hun maag zitten met de geaardheid van dierbaren of hun militant activisme binnen de beweging en daardoor persoonlijke herinneringen en documenten van die dierbaren weggooiden.

Verder blijft het een constante uitdaging om mensen ervan te overtuigen dat hun leven ook onderdeel uitmaakt van de geschiedenis. Uiteraard is geen enkel individu representatief voor de volledige gemeenschap, maar het persoonlijke heeft zeker een plaats in de ruimere geschiedenis. Vaak krij-

gen we de bescheiden reactie: ‘Is mijn geschiedenis wel belangrijk genoeg?’ Ja dus!

Lonneke: Die situaties zijn heel herkenbaar. Ook wij vragen er in ons persoonlijke netwerk steeds aandacht voor om te zorgen dat persoonlijke verzamelingen bewaard blijven. Want vaak zien mensen hun eigen herinneringen niet als waardevol genoeg voor een officieel archief. Het blijft belangrijk om mensen duidelijk te maken dat ook hun persoonlijke spulletjes relevant kunnen zijn. Tijdens participatiewerkshops laten we mensen uit de gemeenschap vaak praten over het belang van hun eigen erfgoed. We stellen hen de vraag: wat wil je afstaan, nu of later? Wat niet? Zo hebben we IHLIA-stickers gemaakt met de boodschap ‘Niet weggooien’. Zodat het duidelijk is voor familie en nabestaanden dat deze herinneringen thuishoren in het archief, want zij zijn vaak geen geïnteresseerde ambassadeurs van deze geschiedenis.

Die persoonlijke herinneringen zijn vaak privacygevoelig. Hoe kun je zowel de vertrouwensband met schenkers bewaren én zorgen voor wetenschappelijke ontsluiting van jullie collecties?

Bart: Dat blijft noodgedwongen zoeken naar ad-hocoplossingen. Veel hangt af van de wensen van de persoon of instantie die ons het materiaal bezorgt. Zij bepalen mee of delen van onze collectie openbaar gemaakt worden of gesloten blijven. Maar zij zijn niet de enigen met inspraak. In liefdesbrieven of dagboeken bijvoorbeeld worden ook namen vermeld van mensen die niet noodzakelijk op de hoogte zijn dat ze in die bronnen voorkomen en dus geen zeg hebben over het al dan niet openbaar maken van hun gegevens. Als Fonds zijn we doorgaans strenger dan wat ons gevraagd wordt door schenkers. Een belangrijk principe is dat een archiefbestand gesloten blijft zolang het niet geïnventariseerd is. We zullen onderzoekers nooit een verhuisdoos aanreiken waar ze lukraak in kunnen snuffelen. We nemen die verantwoordelijkheid ernstig. Voorts hebben we twee versies van onze inventarissen, een publieke en een interne. In de publieke versie worden familienamen niet voluit vermeld, behalve als daar expliciet toestemming voor gegeven werd. Andere familienamen verwijderen we uit de publieke inventaris. Extra werk, maar noodzakelijk om dat evenwicht te bewaren. De simpelste oplossing zou uiteraard zijn om al ons recente materiaal gesloten te houden en pas over honderd jaar vrij te geven. Maar dan belemmer je natuurlijk essentieel onderzoek en dus gaan we op zoek naar een middenweg. Een deel van de verantwoordelijkheid ligt natuurlijk ook bij vorsers die bewust met gevoelige informatie moeten omgaan.

Lonneke: Er is bovendien ook Europese wetgeving omtrent privacy en verwerking van persoonsgegevens waarmee we rekening moeten houden, al worden er gelukkig uitzonderingen gemaakt voor archieven. Maar het blijft maatwerk. Bij elke schenking maken we een schenkingsovereenkomst waarin archiefvormers kunnen bepalen in hoeverre hun archieven gebruikt mogen worden. Het is belangrijk om daarbij stil te staan omdat onze collecties in toenemende mate niet enkel door wetenschappers gebruikt worden, maar bijvoorbeeld ook voor meer publieke aangelegenheden zoals documentaires, krantenartikelen of tentoonstellingen. Dat is zeker met onze fotocollectie het geval. Het grootste pro-

>>

Bart (rechtsonder) bij het redden van de lichtbak van het GOC Antwerpen, vele jaren het grootste en sterkst uitgebouwde homocentrum van Vlaanderen.

Bron: Collectie Fonds Suzan Daniel.

bleem daarmee is echter dat we van de meeste foto's die bij ons neergelegd worden niet weten wie de fotograaf is. En we dus ook niet weten wie het auteursrecht op die foto heeft. Dat heeft implicaties voor de manier waarop we die foto's, en heel wat ander gedrukt materiaal digitaal kunnen ontsluiten. De jongste geschiedenis kan dus niet zo makkelijk online zichtbaar gemaakt worden als vaak gedacht.

Is dat een van de grootste huidige uitdagingen voor lgbtq-archieven?

Lonneke: Dat zorgt inderdaad voor kopzorgen. Alles wat nu georganiseerd wordt binnen de jonge queer beweging vindt plaats op social media en die geschiedenis gaat per dag verloren want die leggen we niet vast. Natuurlijk worstelen reguliere archieven hier ook mee. Er lopen dan ook samenwerkingen om uit te zoeken hoe we hier juridisch en technisch het beste mee kunnen omspringen. In samenspraak met de gemeenschap zelf, want zij zijn eigenaar van die bronnen. Dat is niet evident, maar we zijn het als organisatie verplicht om die stap te zetten. Al heeft het publiek er vaak een verkeerd beeld van. Tientallen keren per dag moeten we aan gebruikers uitleggen dat we niet zomaar al onze collecties digitaal online kunnen zetten. Zowel financieel als juridisch is zoiets onmogelijk. Vooral studenten, die er gewoon aan zijn geraakt dat alles online beschikbaar is, vinden dat soms een vervelende boodschap.

Maar ook op andere vlakken merken we als archiefinstelling de impact van maatschappelijke tendensen. Sowieso is archiefvorming een weerslag van maatschappelijke evoluties. Het is nodig om aandacht te hebben voor de steeds veranderende segmenten binnen de gemeenschap. Representatie van de hele waaier aan groepen die tot de lgbtq-gemeenschap behoren is dus belangrijk, ook binnen onze collecties. Daarvoor moeten er persoonlijke banden worden aangegaan met groepen waar we niet automatisch aansluiting bij vinden: jonge queer personen, mensen van kleur, de transgemeenschap, enzovoort. En moet het vertrouwen mondjesmaat groeien. Heel wat jongeren bijvoorbeeld zien IHLIA niet automatisch als 'hun' archief. Soms omdat ze niet bezig zijn met geschiedenis zoals wij daar al veertig jaar over nadenken. Maar ook omdat er soms wantrouwen is bij jonge mensen die ons te wit vinden. Van oudsher zijn we natuurlijk ook een stelletje witte vrouwen en mannen. En als oudere lesbische vrouw ben ik wellicht niet het meest logische aanspreekpunt voor jonge gekleurde queers. Daarom is het belangrijk dat onze groep medewerkers ook divers is, want elke IHLIA-medewerker is een ambassadeur die onze boodschap uitdraagt. We besteden veel tijd en aandacht aan het opbouwen van relaties waarin samenwerking en mede-eigenaarschap centraal staan. Het is niet 'ons' archief van 'onze' geschiedenis maar dat van de hele gemeenschap en die geschiedenis is in permanente ontwikkeling.

Bart: In België hebben we gelijklopende bezorgdheden. Voor het Fonds is het heel belangrijk om ons bewust te zijn van onze eigen achtergronden, inclusief specialisaties én blinde vlekken. We willen constant de openheid van onze organisatie beklemtonen naar alle segmenten van het publiek dat we proberen te bereiken. Ook bij ons is het streefdoel dus

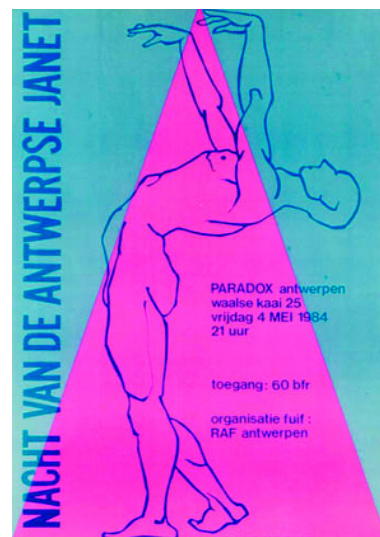
om onze collectie diverser te maken, om de diversiteit van onze gemeenschap te weerspiegelen.

Om dat te bereiken, was het voor het Fonds van begin af aan belangrijk om zo onafhankelijk mogelijk te zijn. We waren bij de oprichting zeer vertrouwd met de geschiedenis van onze eigen beweging en waren ons dus bewust van de conflicten die er in de loop der tijden langs alle mogelijke breuklijnen geweest zijn: van man-vrouw tot links-rechts, Nederlandstalig-Franstalig, gelovig-ongelovig, enzovoort. Daarom hebben we ons nooit bij een koepelorganisatie aangesloten. In den beginne was er in Vlaanderen bijvoorbeeld onenigheid tussen de Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit en de Liga van Homocentra. Als archief is het belangrijk om daar buiten te staan.

Is die neutraliteit een noodzakelijke voorwaarde om als archief te kunnen functioneren?

Bart: Conflicten zijn er natuurlijk ook in pakweg elke duivenmelkersbond of biljartvereniging, maar als archief kunnen we daar echt niet in betrokken raken. In onze statuten benadrukken we dus dat we neutraal, onafhankelijk en pluralistisch zijn. We proberen met iedereen binnen de gemeenschap goeie relaties te onderhouden en onze openheid te tonen zonder standpunten in te nemen. Zo ondertekent het Fonds nooit petities. Als archief is het niet onze taak om ons bijvoorbeeld uit te spreken voor of tegen de openstelling van het huwelijk. Als privépersoon mag ik natuurlijk mijn individuele mening hebben, maar als archiefcentrum staan die maatschappelijke gebeurtenissen los van ons. Wij moeten immers voor zo veel mogelijk groepen en individuen een aanvaardbare partner blijven. Elk standpunt dat we zouden innemen, zou ons belemmeren om die doelstelling te verwezenlijken.

Lonneke: Daar kan ik me helemaal bij aansluiten. Het is als archief zo belangrijk om geen standpunt in te nemen in steeds veranderende tijdsgewrichten en issues. Wij laten ons daar niet toe verleiden. Wij documenteren. IHLIA bewaart

Affiche Nacht van de Antwerpse Janet, 4 mei 1984

Bron: Collectie Fonds Suzan Daniel

alles, ook tegenmeningen. Dat ligt voor sommige mensen binnen de gemeenschap moeilijk. Sommige bezoekers snappen niet dat we iets bewaren dat voor hen persoonlijk onwelgevallig is. Dat is bijvoorbeeld het geval bij materiaal dat over de conflicten tussen de transbeweging en de feministische beweging gaat. Die discussie is via de Angelsaksische wereld tot ons gekomen en wordt ook hier meer en meer een strijdpunt. Soms worden we aangevallen op het feit dat we ook opiniestukken bewaren of boeken aankopen die meningen verkondigen waar de transgemeenschap het niet noodzakelijk mee eens is. Maar ook die afwijkende meningen moet je bewaren om die mentaliteitsvorming later in kaart te kunnen brengen en wetenschappelijk te onderzoeken. Die positie is niet altijd simpel. Want we vormen natuurlijk een onderdeel van de gemeenschap wanneer we participatieprojecten opzetten zoals workshops of tentoonstellingen. In die context vinden dit soort discussies weleens plaats. Maar daarin zijn we principieel: het is onze taak om te bewaren en vast te leggen, niet om een oordeel uit te spreken. Als er bijvoorbeeld ruzie ontstaat over wie er vooraan mag lopen op de Pride spreken wij ons daar niet over uit. Wij registreren dat zodat onderzoekers ermee aan de slag kunnen.

Bart: Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor pornografie. Dat is lang een gevoelig thema geweest, zeker langs vrouwelijke zijde van de beweging. Maar het is wel een belangrijke bron om onderzoek te doen naar evoluerende schoonheidsidealen bijvoorbeeld. Wij verzamelen en de onderzoekers moeten daaruit conclusies puren. En ook onderzoekers die het niet eens zijn met die besluiten kunnen bij ons terecht om tegenovergestelde hypothesen te onderbouwen. Wij verzamelen omdat het nodig is dat er verzameld wordt.

Zowel het IHLIA als het Fonds Suzan Daniel hebben ondertussen een respectabele leeftijd. Wat zijn jullie belangrijkste verwezenlijkingen?

Bart: Dit najaar wordt in Brussel de Suzan Daniel Brug ingehuldigd. Dat is toch onrechtstreeks een mooie verwezenlijking en het resultaat van onze inspanningen. Het archief van Suzan behoort tot onze belangrijkste collecties. Zonder onze archiefwerking was deze pionier van de Belgische lgbtq-beweging wellicht vergeten gebleven. Maar verder is het onmogelijk te kiezen want er zijn in de loop der jaren verschillende projecten de revue gepasseerd. Die projecten zijn telkens gericht op een specifiek thema of doelgroep en hoe zou je die kunnen afwegen tegenover elkaar zonder onrecht te doen aan andere projecten, of simpelweg aan onze hoofdtak, namelijk het bijeenprokkelen en ontsluiten van onze collectie. Dus los van specifieke verwezenlijkingen vind ik onze knapste prestatie simpelweg dat we er nog steeds zijn (mits alle tekortkomingen, gemiste kansen en gemaakte fouten natuurlijk). Maar we zijn er wel in geslaagd om een structuur op poten te zetten die op lange termijn kan overleven, en die ons als stichters zal overleven. Dag in dag uit gaan we verder met het zo goed mogelijk verzorgen van onze dienstverlening en met het zoeken van extra bronnenmateriaal.

Lonneke: Het belangrijkste is inderdaad dat we er nog zijn, dat onze collecties nog groeien en dat dit soort instellingen

steeds meer gewaardeerd worden. Dat merk ik in het bijzonder tijdens internationale bijeenkomsten zoals de LGBTQ ALMS (Archives, Libraries, Museums & Special Collections). Die bijeenkomst wordt sinds 2006 om de vier jaar georganiseerd. In 2012 organiseerden wij die in Amsterdam. Archivarissen, activisten, bibliothecarissen en academici komen samen om tips uit te wisselen en ervaringen te delen. Op zulke momenten ervaar je hoe de passie voor het verzamelen van onze geschiedenis ons verbindt. En dat kan op heel wat verschillende manieren: sommigen verzamelen alleen digitaal, anderen materiaal over heel specifieke subthema's. Maar op zo'n conferentie krijg je altijd een geweldig gevoel van blijdschap en trots om daar deel van uit te mogen maken. Dat we die verzwegen geschiedenis weer zichtbaar maken, wat nog steeds nodig is, blijft een mooie verwezenlijking.

Hebben het Fonds Suzan Daniel en IHLIA zich ooit al eens geëengemaakt aan een 'grensoverschrijdende' samenwerking?

Lonneke: Daar is jammer genoeg nog geen concrete aanleiding voor geweest, maar gezien het feit dat we steeds internationaler en digitaal gaan werken is daar zeker een mogelijkheid voor. Er zou in de toekomst bijvoorbeeld zeker nagedacht kunnen worden over een platform waarmee je collecties digitaal aan elkaar linkt. Zeker in een Nederlands taalgebied zou zoiets relevant kunnen zijn. Onlangs kwam de wethouder mensenrechten uit Parijs bij ons langs om de impact van een lgbtq-archief te ontdekken. Want in Frankrijk worstelen ze al lang met de totstandkoming van een gelijkaardig archief. Op zo'n moment realiseer je je toch het belang van samenwerking.

Bart: Het probleem in Frankrijk is dat er heel wat betrokken groepen elkaar het licht in de ogen niet gunnen en elkaar concurreren in plaats van versterken. Dat is bij ons gelukkig allesbehalve het geval. We hebben uitstekende contacten en wisselen informatie, en zoals gezegd soms zelfs objecten en boeken, uit. Uiteindelijk mogen we niet vergeten dat de Belgische lgbtq-beweging er gekomen is dankzij de Nederlanders. Als Suzan Daniel in 1953 niet naar Amsterdam was getrokken om het ICSE-congres bij te wonen, was ze wellicht nooit op het idee gekomen om een eigen groep in België op te richten. Dus historisch zijn we sowieso aan elkaar gelinkt. En we hebben allebei nog decennialang werk voor de boeg. Die paden kruisen dus nog weleens. ///

Jonas Roelens verdedigde in 2018 zijn proefschrift over sodomie in de vroegmoderne Zuidelijke Nederlanden aan de universiteit Gent. Hij is Universitair Docent Gendergeschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen.

Contact: jonas.roelens@ru.nl

De ideologische achtergrond van catalogisering in Nederlandse lhbt+-archieven

Patriarchale concessies, olifantenpaadjes, en bewustwordingsmechanismen

In de late jaren zeventig en de vroege jaren tachtig van de twintigste eeuw werden er in Nederland documentatiecentra en archieven voor homo en lesbische geschiedenis opgericht. Om te zorgen dat de geschiedenis van de florerende lhbt+-beweging niet alleen bewaard werd, maar ook toegankelijk was, waren deze instellingen niet alleen bezig met het verzamelen van materiaal, maar ook met het documenteren hiervan. Het bouwen van een trefwoordenlijst of thesaurus wordt vaak gezien als een puur technisch proces, maar achter het catalogiseren van de collectie vonden veel ideologische discussies plaats. Door de gesprekken en overwegingen die plaatsvonden in de ontwikkeling van de catalogi en thesauri van Nederlandse lhbt+-archieven te analyseren, geeft dit artikel inzicht in de ideologische achtergrond van een technisch archiefproces.

/ Noah Littel /

In Nederland bloeiden in de late jaren zeventig en vroege jaren tachtig van de twintigste eeuw allerlei initiatieven op om de geschiedenis van de florerende lhbt+-beweging¹ te documenteren en te bewaren, in de vorm van documentatiecentra en archieven. Dit was verre van een geïsoleerd fenomeen: vanaf de jaren zeventig ontstonden er in Noord-Amerika en in veel Europese landen meerdere academische initiatieven vanuit de nieuwe lhbt+-bewegingen. Dit nam de vorm aan van de multidisciplinaire ‘Lesbian and Gay Studies’, waar geschiedenis een belangrijk deelgebied van was. Onderzoek doen in dit veld werd echter bijzonder gehinderd door het gebrek aan een coherent archief. Veel lhbt+-geschiedenis is verloren geraakt als gevolg van homofobie van tijdgenoten en archivariissen, of werd in traditionele archieven alleen opgenomen in categorieën van criminaliteit en ziekte. Daarom was de ontwikkeling van deze nieuwe studierichting nauw verbonden met de opkomst van lhbt+-archiefinitiatieven, waarbij activisten zich inzetten om hun eigen erfgoed veilig te stellen en toegankelijk te maken.²

Ook in Nederland ging de opkomst van Homostudies samen met het oprichten van een documentatiecentrum. Zowel aan de Universiteit van Amsterdam als aan de Universiteit Utrecht werd in 1978 een Homostudies groep opgericht door medewerkers en studenten. Met de oprichting van Homostudies Amsterdam en het tijdschrift *Homologie* werd al snel evident dat een documentatiecentrum moest volgen, omdat het werk van de studiegroepen bijna onmogelijk werd ge-

maakt door het gebrek aan toegankelijke informatie over homoseksualiteit in openbare of universiteitsbibliotheken. Daarom werd in 1978 het Documentatiecentrum Homostudies, of ‘Homodok’, opgericht.³ Kort hierop verschenen er meerdere lesbische archieven door heel Nederland. In tegenstelling tot Homodok gebeurde dit los van de universiteit. Het eerste lesbische archief ontstond in 1976 in de woonkamer van een lesbisch koppel, Hennie Smid en Majo Georgie, in Leeuwarden. In 1981 schreef prominent lesbisch feminist Maaïke Meijer een artikel in het feministische tijdschrift *LOVER* over haar bezoek aan de Lesbian Herstory Archives, in New York.⁴ Geïnspireerd door dit artikel kwam in 1982 een groep van zeventig tot tachtig vrouwen samen in Utrecht, waar zij besloten om meerdere regionale lesbische archieven op te richten, in Leeuwarden, Amsterdam, Nijmegen, Utrecht en Den Bosch. De vrouwen die hier werkten deden dit uit passie om lesbische geschiedenis te bewaren en zichtbaar te maken, aanvankelijk vaak zonder formele training als archivaris of bibliothecaris.⁵

De Nederlandse lesbische archieven pasten binnen de bredere transnationale trend: lhbt+-archieven waren ‘grassroots’ initiatieven, die alternatieve methoden van acquisitie, beschrijving en toegang tot collecties ontwikkelden. In de literatuur over deze archiefgeschiedenis is al veel aandacht besteed aan de grote diversiteit van verschillende soorten archiefmateriaal in lhbt+-archieven. Het materiaal bestreek veel meer dan wat traditionele archieven zouden verzamelen.⁶ Zo verzamelde Homodok bijvoorbeeld ‘grijze literatuur’ (on-gepubliceerde stukken zoals verslagen, scripties en rapporten), lesbische pulp, pornoblaadjes, krantenknipsels, tijdschriften, posters, brochures en pamfletten.⁷ Volgens genderstudies professor Ann Cvetkovich zijn alternatieve en onorthodoxe archief- en documentatiemethoden nodig om de sterk emotionele en vergankelijke aard van de ervaringen en verhalen uit lhbt+-geschiedenis te kunnen omvatten.⁸ Lhbt+-archieven geven hiermee een bredere betekenis aan wat traditioneel gezien als archiefbewijs telt, hetgeen kunsthistoricus en curator David Deitcher ‘queering the evidential’ noemt.⁹ In de literatuur is er echter ook aandacht voor selectie en uitsluiting binnen het lhbt+-archief. Hoewel deze archieven opgezet waren om het gangbare idee dat traditionele archieven en bibliotheken neutrale en objectieve instituten zijn uit te dagen, hadden deze archieven zelf ook te kampen met kwesties van objectiviteit en neutraliteit. Er worden immers altijd keuzes gemaakt: in de (passieve of actieve) acquisitie van materiaal, maar ook in hoe materiaal bewaard, beschreven, en toegankelijk gemaakt wordt.¹⁰

Waar de ideologische lading achter het verzamelbeleid van

archieven vaak onderkend wordt door zowel archiefmedewerkers als bezoekers, wordt catalogisering vaak gezien als een technisch, neutraal en simpelweg beschrijvend proces. Volgens filmwetenschapper en archiefdeskundige Dagmar Brunow lijken zoektermen onbevooroordeeld en universeel toepasbaar, maar zitten achter deze schijn van neutraliteit eigenlijk processen van uitsluiting verborgen. Zowel Brunow als archiefdeskundige Jamie A. Lee beschrijven hoe archieven waarde toekennen aan archiefmateriaal door het op een bepaalde manier te benoemen, beschrijven, en onder te brengen. 'Metadata' – de beschrijvingen en trefwoorden die aan archiefmateriaal worden toegekend – bepaalt voor de bezoeker welke onderwerpen het waard zijn om op te zoeken, en welke niet. Door catalogisering en beschrijving wordt de geschiedenis zichtbaar of onzichtbaar, toegankelijk of ontoegankelijk gemaakt. Hiermee is metadata een machtsinstrument voor het archief, waarmee het archief sommige verhalen kan uitlichten, en andere kan marginaliseren. Deze dynamische archiefprocessen die bepalen hoe materiaal bewaard, georganiseerd en gedeeld wordt, blijven vaak verborgen voor bezoekers, net als de normatieve keuzes die archiefmedewerkers in de dagelijkse praktijk uitvoeren.¹¹

Om deze redenen is het volgens Brunow kwalijk dat transparantie rondom classificering en catalogisering in het archief vaak ontbreekt.¹² Dit is ook het geval in de Nederlandse context, waar er maar weinig geschreven is over de geschiedenis van lhbt+-archieven, laat staan over de selectieprocessen die plaatsvonden achter de schermen van deze archieven. Dit artikel bespreekt daarom hoe in Nederlandse lesbische archieven en het Homodok omgegaan werd met catalogisering en automatisering. Hoe kwamen ideologische en praktische overwegingen samen in de catalogisering en automatiseringprocessen in Nederlandse lhbt+-archieven? En wat betekende dat voor inclusie en exclusie in het archief? Gebaseerd op interviews met oud-archiefmedewerkers en archiefonderzoek bespreekt dit artikel hoe de lesbische archieven en Homodok op impliciete of expliciete wijze waarde toekenden aan hun collectie.¹³

Ideologische en praktische keuzes in catalogisering in de lesbische archieven

Vanaf het moment dat de lesbische archieven werden opgezet in 1982 werd er door de archiefmedewerkers en geïnteresseerden in het archief veel gediscussieerd over wat lesbisch archiveren was, en hoe hier vorm aan gegeven moest worden. In een van hun eerste nieuwsbrieven wijdde het Lesbisch Archief Nijmegen een artikel aan hoe hun systematische en alfabetische catalogus tot stand gekomen was: "De hoofd- en subcategorieën zijn als volgt ontstaan: ieder van ons schreef op losse blaadjes onderwerpen op, die ze belangrijk vond om in het Archief te hebben."¹⁴ De catalogisering was hier niet alleen een rangschikking van materiaal, maar ook vormend voor de collectie: de categorieën werden blijkbaar niet gemaakt gebaseerd op wat er aanwezig was, maar op wat archiefmedewerkers belangrijk zouden vinden om te hebben. Daarnaast kozen de archiefmedewerkers om hun categorieën niet op alfabetische volgorde te zetten, maar op

volgorde van wat zij het belangrijkste vonden voor de inhoud van het archief. Zo vermeldde zij bijvoorbeeld 'vijandige uitingen' als laatste hoofdcategorie, omdat zij niet de nadruk wilden leggen op alle negatieve reacties van de samenleving. Hiermee gaven archiefmedewerkers hun prioriteiten aan.

Het nieuwsbriefartikel doet verslag van een aantal lastige kwesties in het opstellen van hoofd- en subcategorieën waarover de archiefmedewerksters gesproken hadden, "nu eens zakelijk, dan weer met oplopende emoties".¹⁵ Zo was er discussie over de plaats van erotiek in het archief:

"Hoor bijv. een fotoboek zoals *Lesbos* (Uitgeverij Centraal NV A'Dam, 1970) onder 'Vijandige Uitingen, pornografie' of onder 'Erotiek, erotische afbeeldingen en vertellingen'? Daarvoor zijn misschien warme discussies nodig,... Trouwens de hele categorie 'Erotiek' heeft nogal wat stof doen opwaaien. Moest dit wel een aparte categorie worden of zouden we het als subcategorie onder 'Dagelijks Leven' laten vallen? Na een avond praten besloten we 'Erotiek' als hoofdcategorie op te nemen om haar zichtbaar te houden."¹⁶

Het onderscheid tussen 'pornografie' als vijandige uiting en 'erotiek' was hier een manier voor het Lesbisch Archief Nijmegen om waarde toe te kennen aan het archiefmateriaal dat zij verzamelden.

Naast de ideologische keuzes in een systematische catalogus werd er ook nagedacht over het alfabetisch rangschikken van materiaal. Hierbij telden voor sommige archief-

>>

"Wat doen we met erotiek?" Lesbisch Archief Nijmegen
Nieuwsbrief 1:3 (oktober/november 1984).

MET EROTIK ?

- EIGEN MEDIA
 - Verzamelingen
 - Tekstuele/boekhouding
 - Vrouwenwinkels
 - Vrouwenbeweging, handbeweging
- G. LEVENSGESCHIEDENIS
 - Lesbische ideologie (o.a. seksuele seksualiteit, gedragingen heteronormativiteit, seksualiteit)
 - Feitelijke
 - Androgynie
 - Transsexualiteit
 - Spiritualiteit, religie
- H. MAATSCHAPPELIJKE ROLES
 - Kultuurverschillen (o.a. maatschappelijke, seksuele verschillen)
 - Geslachtelijke verschillen (stad, provincie, platteland)
 - Gedrag/ontwikkeling, seksualiteit, seksualiteit
 - Klassensverschillen
 - Levenswijzenverschillen (o.a. seksuele, seksuele verschillen)
 - Lesbische gemeenschappen (seksuele verschillen)
 - Medewerking
- I. HET GEGEBENIS
 - Continuïteit (aanpak van de buitenwereld)
 - Verzamelingen
 - Thema's/verzamelingen
 - Achtergrond (familie, intermediale, knutselen, scholen)
- J. OORSCHEIDEN
 - Republikeinse historische perioden (o.a. "Huisman Leidsch")
 - Ontwikkeling lesbische beweging
 - Chronologische verschillen
- K. POLITIEK
 - Politieke partijen, politiek
 - Belidszaken, wetgeving, rechtspraak
 - Verzamelingen
- L. VERZAMELINGEN
 - Verzamelingen, publieke verzamelingen
 - Verzamelingen
 - Literatuur
 - Pornografie
 - Belids/politiek
 - Gedrag
 - Geslachtelijke verschillen, seksuele verschillen
- M. EROTIK
 - Seksualiteit, seksualiteit
 - Erotische afbeeldingen en vertellingen
 - Dansen, fantasieën
 - R.M.
- N. FOTODI, FOTOGRAFIE
 - Alleen, foto's, foto's, foto's, foto's
 - Alleen
 - Alleen

Met de foto's van lesbische vrouwen, met Nijmegen

collectieven ideologische kwesties zwaar, maar waren voor anderen praktische overwegingen belangrijker. In de tweede uitgave van de nieuwsbrief van het Lesbisch Archief Leeuwarden, uit 1982, wordt uitgelegd dat het archief afstand deed van een patriarchaal systeem, waarbij vrouwen te vinden waren op de achternamen die zij van hun vaders of mannen gekregen hadden. Om de banden tussen vrouwen in ere te herstellen rangschikte het archief op voornaam, gezien vrouwen vaak naar hun moeders of grootmoeders, tantes of vriendinnen van moeders vernoemd waren.¹⁷

Het Lesbisch Archief Amsterdam, daarentegen, besloot uit praktische overwegingen op achternaam te rangschikken. Archiefmedewerker Hannah van Herk vertelde dat ook zij hadden overwogen het trefwoordensysteem op te bouwen zoals ze wilden dat de ideale wereld eruit zou zien, maar dat er hierbij teveel extra uitleg nodig was om aan gebruikers duidelijk te maken hoe je mensen, onderwerpen en personen zou kunnen vinden in dit weliswaar idealistische, maar onbekende zoekstelsel. Van Herk legde uit: “[Een] goeie collectie maken is die dingen precies zetten op de plekken waar mensen zullen zoeken, en waar dus een zekere voorspelbaarheid goed kan zijn.”¹⁸ Volgens Van Herk was dit analoog met hoe, bij het aanleggen van een tuin, je niet paden moet aanleggen op de plekken waar je zou willen dat mensen zullen lopen, omdat er dan olifantenpadjes over het gras zullen ontstaan op de plekken waar mensen willen lopen. In een goede tuin zou je eigenlijk eerst moeten zien waar mensen graag lopen, en dan zorgen dat daar de paden worden aangelegd. “En ik denk dat wij dat probeerden met het opzetten van onze catalogus.”¹⁹ Gezien men gewend was op achternaam te zoeken, bleef het archief het patriarchale achternaamsysteem gebruiken.

In 1987 stelde het Friese archief zich open voor mannelijke medewerkers, bezoekers en collecties, en veranderde zij haar naam naar het Anna Blaman Huis (ABH). In dezelfde periode ging het ABH hun database invoeren in de computer (automatiseren), waarbij zij moesten “wijken voor de patriarchale indeling/naamgeving, een concessie”.²⁰ Dit was nodig om uitwisseling mogelijk te maken met andere databases, zoals die van Homodok. Zowel het Lesbisch Archief Amsterdam en het Lesbisch Archief Leeuwarden beriepen zich hier uiteindelijk op praktische redenen om hun catalogisering op een bepaalde manier vorm te geven. Toch bleven in het automatiseringsproces ideologische keuzes een grote rol spelen.

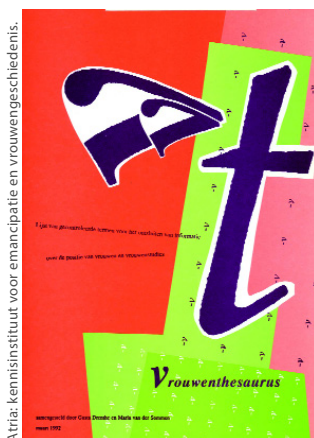
Ideologische omkeringen in de Vrouwenthesaurus en de Homosaurus

Bij het invoeren van materiaal in de computer was het handig om een gestandaardiseerde trefwoordenlijst te gebruiken, zodat informatie op een consistente manier voor iedere medewerker terug te vinden zou zijn. In de vroege jaren negentig moesten de lesbische archieven daarom besluiten of zij zich wilden aansluiten bij de Vrouwenthesaurus van het Internationaal Instituut voor de Vrouwengeschiedenis (IIAV) of bij de Homosaurus van het Homodok.

Beide thesauri waren opgezet als ‘ideologische omkering’ van bestaande ontsluitingsystemen. Homodok begon met de

ontwikkeling van de Homosaurus in de vroege jaren tachtig. Voormalig directeur van het Homodok, Jack van der Wel, schrijft dat het hoofddoel van het opzetten van de thesaurus was om alle homo en lesbische archieven, bibliotheken en documentatiecentra een algemeen toepasbaar trefwoordensysteem te bieden. Dit maakte uitwisseling tussen de instituten mogelijk, en voorkwam dubbel werk. Bovendien was het gebrek aan zo’n algemeen inzetbaar systeem volgens Van der Wel een van de voornaamste redenen dat het zo lastig was om materiaal en informatie over het homo en lesbische bestaan te vinden. Bestaande classificatiesystemen hadden vaak geen gedetailleerd of actueel vocabulaire om materiaal over lhb+-onderwerpen toereikend toegankelijk te maken. Soms werd alle mogelijke informatie onder ‘homoseksualiteit’ geschaard, zonder onderscheid te maken tussen homoseksuelen en lesbische vrouwen, of tussen deelonderwerpen. Daarnaast waren er catalogi waarin homoseksualiteit ondergebracht werd onder de categorie ‘seksuele perversie’, of onder ‘psychiatrie.’ De Homosaurus was gecreëerd om bestaande categorieën open te breken, en op deze manier te fungeren als een bewustwordingsmechanisme om te beseffen hoe we met informatie en terminologie omgaan. Een van de manieren waarop de Homosaurus de thesauruswetenschap revolutioneerde was door heteroseksualiteit en homoseksualiteit in de hiërarchie op hetzelfde niveau te brengen. Bijvoorbeeld, onder de algemene term ‘samenlevingscontracten’ bestonden als specifiekere termen ‘homohuwelijk’, ‘lesbisch huwelijk’, en ‘huwelijk’ (gebruik voor ‘heteroseksueel huwelijk’). Hierbij is het heteroseksuele huwelijk maar een van de mogelijke partnervormen, in plaats van de standaard waarvan andere relatievormen afwijken.²¹

Het IIAV begon de Vrouwenthesaurus te ontwikkelen vanaf de late jaren tachtig, vanuit een soortgelijke ideologische overweging. In gangbare ontsluitingsystemen waren vrouwen uit beeld verdwenen of ondergeschikt gemaakt. Dit fenomeen staat bekend als het ‘woman-as syndrome’: de mannelijke term is de algemene, neutrale term, en de vrouwelijke term is het afgeleide daarvan. Vrouwen zijn te vinden met behulp van ingangen die beginnen met ‘woman as’: ‘woman as photographer’, ‘woman as criminal’, et cetera. Als ‘ideo-

Vrouwenthesaurus, samengesteld door Gusta Drenthe en Maria van der Sommen (maart 1992).

Tabel: 'Trefwoorden thans in gebruik in het manueel-cartografische systeem (22 april 1983)'

agressie	houding anderen t.o.v	muziek	reizen en gidsen
sethiologie	homosexuelen	nichtenmoeders	relaties
(ontstaanstheorieën)	houding homoseksuelen t.o.v.	onderwijs	sado-masochisme
algemeen	anderen	opvoeding	schandalen
androgynie	huisvesting	ouderen	seks
(+hermaphroditisme)	hulpverlening (ook zelfaan-	ouders	speciale groepen
antropologie	vaarding en coming out)	organisaties	sport
beeldende kunst	humanisme	pedofilie	subcultuur
bibliographieën en catalogi	huwelijk	pleegkinderen en adoptie	taal
biographie	integratie	(homo's als ouders)	theater
bisexualiteit	jongeren	politiek	theorieën
coming out	kontakadvertenties en	pornografie	transsexualiteit
diversen	– bureaus	potten	travestie
film	krijgsmacht	prostitutie	voorlichting
genezing	landen	psychiatrie	wetgeving (zie ook recht-
geschiedenis	letteren	recencies (secondaire littera-	spraak)
godsdiensten	mannenbeweging	tuur)	zelfacceptatie (zie ook hulp-
homobeweging	media	rechtspraak (zie ook wet-	verlening)
homostudies	medicijnen	geving)	zelfonderdrukking

Bron: Archief Homodok doos 5, map 1

logische omkering' van dit systeem vermeed de Vrouwen-thesaurus toevoegingen als 'vrouwelijk'. In plaats daarvan werd bij beroepsaanduidingen de algemene benaming zoveel mogelijk aangehouden: in het systeem was een arts een vrouwelijke arts, en moest men op 'arts [-v]' zoeken om informatie over mannelijke artsen te vinden.²² In het maken van de Vrouwenthesaurus was het hierom van groot belang hoe termen zich hiërarchisch tot elkaar verhielden.

De Vrouwenthesaurus en Homosaurus waren geen statische documenten, en bleven vanaf hun ontstaan constant in ontwikkeling. Dit ontwikkelingsproces geeft inzicht in wat archiefmedewerkers tegenkwamen in het materiaal dat zij ontsloten, en wat zij belangrijk vonden in de collectie.

De Homosaurus in ontwikkeling

In de Homosaurus kwamen volgens Van der Wel de conceptuele (ideologische) en praktische (sorteren, catalogiseren en indexeren) overwegingen in het archief samen.²³ In de vroege jaren tachtig was de Homosaurus begonnen als hele beknopte lijst van termen (zie tabel).

Homodok-medewerkers kwamen er echter snel achter dat deze lijst ontoereikend was om alle onderwerpen die zij tegenkwamen in het archiefmateriaal te omvatten, en verzonden daarom hun eigen termen. Omdat de toegevoegde termen door medewerkers niet officieel opgenomen waren in de trefwoordenlijst, zorgde dit voor verwarring. Materiaal werd hierdoor niet consistent ontsloten en daardoor onvindbaar. Er werd een lijst met 'illegale descriptorren' opgesteld, die alle zelfverzonnen termen in de periode van 1983 tot 1987 bevatte.²⁴ Deze lijst geeft inzicht in welke soort termen volgens medewerkers ontbraken aan de Homosaurus op dat moment. Uit veel van de toegevoegde termen bleek een drang vanuit medewerkers om specifiekere termen te kunnen toekennen. Zo was het trefwoord 'politiek' opgenomen in de trefwoordenlijst, maar wilden medewerkers specifieke stromingen en uitingen toevoegen. Volgens archiefmedewerker Martien Sleutjes was dit deels de botsing tussen de historicus en de bibliothecaris: waar historici zo specifiek mogelijk wilden

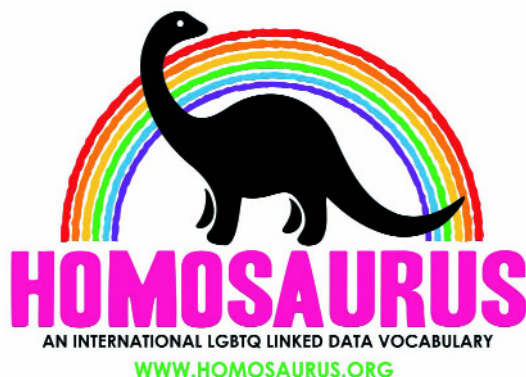
zijn, wilden de bibliothecarissen zo algemeen mogelijke termen gebruiken.

Hoewel dit in notulen van vergaderingen niet expliciet terugkomt, blijkt uit de lijst van illegale descriptorren dat ook wat betreft diversiteit binnen de lhbt+-beweging de beknopte trefwoordenlijst tekort schoot. Medewerkers kenden bijvoorbeeld relatief veel termen toe rondom mensen met een migratieachtergrond, zoals 'culturele minderheden', 'minderheden', 'zwarte mannen' en 'zwarte vrouwen', maar ook beladen termen, zoals 'alloctonen', 'buitenlanders', 'vreemdelingen', 'vreemdelingenbeleid' en 'zwarten'. Er was niet een overbruggende term in de algemene trefwoordenlijst die recht kon doen aan onderwerpen rondom materiaal van lhbt+-ers van kleur, met een migratieachtergrond of in niet-westerse landen, of bijvoorbeeld discriminatie binnen de lhbt+-beweging. Alleen de term 'speciale groepen' in de algemene trefwoordenlijst uit 1983 zou bijvoorbeeld belangengroepen voor lhbt+-ers van kleur hebben kunnen omvatten. Door het gebrek aan mogelijkheden om informatie op dit gebied over te brengen, werd het lastiger om informatie over gemarginaliseerde groepen binnen de beweging terug te vinden. Achter dit schijnbaar technische en praktische proces speelden dus impliciete processen van inclusie en exclusie.

Een jaarverslag uit 1987 proclameerde dat er een "wildgroei van illegale descriptorren" was ontstaan, en dat hierdoor het systeem onbeheersbaar dreigde te worden. Maar de interdisciplinariteit en grote diversiteit binnen de studie van homoseksualiteit vereiste een gedetailleerde Homosaurus. Vanaf 1987 werd de Homosaurus hierom sterk uitgebreid. Hierbij werden veel nieuwe termen toegevoegd, voornamelijk op het gebied van seksualiteit, seksuele uitingen en seksuele geaardheid.²⁵

Discussies over de Homosaurus werden frequenter toen Homodok in 1993 ging samenwerken met het Anna Blaman Huis en zij hun individuele lijsten samen moesten voegen tot één gecombineerde thesaurus. Het kostte het ABH moeite om hun eigen trefwoordenlijst in te passen in het Homosaurus systeem, maar hun toevoegingen voegden wel meer detail toe aan de aanvankelijk beperkte Homosaurus. Hieruit bleek dat de Homosaurus veel termen bevatte die voornamelijk

>>

Het Homosaurus logo.

lijk relevant waren voor homomannen. Zo ontstonden er discussies over bijvoorbeeld het nachtleven, omdat er veel overeenkomsten maar ook veel verschillen waren tussen het uitgaansleven van lesbische vrouwen en homomannen.²⁶ Notulen van een vergadering beschrijven:

“Dit zijn vaak termen die voor het ABH van belang zijn. Zij hebben ook niet-homozaken. Vandaar dat bijvoorbeeld de term ‘prostitutie’ nu slaat op prostitutie in het algemeen en dat deze term als narrower terms nu hetero- en homoprostitutie heeft. Voor ons houdt dit in dat we nu ‘homoprostitutie’ moeten gebruiken.”²⁷

Waar Homodok dus eerst bezig was geweest om homoseksualiteit en heteroseksualiteit op hetzelfde niveau te brengen, moesten zij nu ook termen over (lesbische) vrouwen op hetzelfde niveau brengen als de geschiedenis van homomannen. Daarnaast leek de samenwerking met het interculturele ABH ook invloed te hebben op andere factoren: in notulen uit 1993 wordt vermeld dat tijdens deze samenwerking met het ABH de beladen term ‘allochtonen’ veranderd werd naar ‘migranten’.²⁸

Er ontstonden soms spanningen tussen het ABH en Homodok in het bijwerken van de Homosaurus. Volgens Van der Wel keken Amsterdamse medewerkers vanuit hun bibliotheek- en documentatie achtergrond op een technische manier naar hoe een thesaurus in elkaar zit, terwijl het ABH de thesaurus ideologisch benaderde. Waar Homodok bezig was met of iets een ‘narrower term’ of ‘related term’ zou moeten zijn, keek het ABH liever naar de impliciete waardeoordelen die ontstonden op de manieren waarop termen aan elkaar gerelateerd werden. Homodok vond het belangrijk dat bij het toekennen van termen ‘natuurlijke taal’ werd gebruikt. Volgens Van der Wel kon degene die de thesaurus opbouwde beslissen welke termen toegevoegd zouden worden en hoe deze termen aan elkaar relateerden, maar was de Homosaurus niet bedoeld om de taal te veranderen. Het belangrijkste was dat de thesaurus gebaseerd was op de termen die de vrijwilligers en bezoekers zouden gebruiken om informatie te zoeken, omdat anders informatie onvindbaar zou worden. Wel vond Homodok het belangrijk om ‘neutrale’ en ‘alge-

mene’ termen toe te passen, die niet veroordelend waren.²⁹ Ondanks dit streven konden ook ‘neutrale’ termen waardeoordelen hebben. Zo werd in 1995 besloten om de term ‘flikkers’ te veranderen naar ‘homoseksuele mannen’, en ‘potten’ naar ‘lesbische vrouwen’.³⁰ Hoewel het lijkt alsof hier overgegaan wordt op neutrale en misschien waardeoordeel-vrije termen, zijn de nieuwe termen eveneens met waarden beladen. De termen ‘potten’ en ‘flikkers’ werden gebruikt als geuzennamen door activisten, en deze aanpassing zou daarvoor ook als assimilerend ingeschat kunnen worden.

Belangrijk aan deze overwegingen is dat, hoewel de Homosaurus was opgezet om de zogenaamde neutraliteit van traditionele thesauri te bevragen, Homodok zelf ook een bepaalde neutraliteit in hun terminologie ging nastreven. In tegenstelling tot Homodok vond het ABH dat alle soorten termen beladen waren met bepaalde waardeoordelen, en dat waardevrij onderzoek niet bestond. Zij waren meer bezig met hoe taal onderdrukkend kon werken, en de ideologische keuze voor het gebruik van bepaalde termen.³¹ In de samenwerking tussen de twee organisaties moest hierin een balans gevonden worden.

Inclusie en exclusie in de Vrouwenthesaurus en Homosaurus

Anders dan het ABH gingen de meeste andere lesbische archieven in eerste instantie samenwerken met de Vrouwenthesaurus, omdat zij zich meer onderdeel voelden van de vrouwenbeweging dan van de homobeweging. Zij werkten samen aan de Vrouwenthesaurus in het Landelijk Overleg Vrouwen Informatievoorzieningen (LOVI).

In het opzetten van een representatieve woordenlijst kwamen echter meerdere problemen naar boven. Via een proefontsluiting van het Lesbisch Archief Nijmegen kwamen de lesbische archieven er snel achter dat er te weinig termen waren om lesbisch materiaal adequaat te kunnen ontsluiten, gezien veel specifiek lesbische termen niet waren opgenomen.³² Ook voor vrouwen van kleur bleek de Vrouwenthesaurus ontoereikend: specifieke terminologie van zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen (zmv-vrouwen) ontbrak, bijvoorbeeld woorden die te maken hebben met diasporacultuur. Daarnaast riepen sommige termen weerstand op bij zmv-vrouwen, zoals de term ‘allochtonen’. Bovendien bleek uit de manieren waarop termen zich tot elkaar verhielden een wit perspectief. De makers reflecteerden op deze gebreken in een artikel over de Vrouwenthesaurus:

“Als je toch de keus maakt om tegen het gangbare in voor het vrouwenaspect te kiezen, dan blijf je ook nog blank en heterocentrisch bezig te zijn. Maar als je ook daar recht aan wil doen, is het project onuitvoerbaar of de thesaurus onhanteerbaar. Wij ontkomen er dus niet aan om keuzes te maken en toch de bruikbaarheid niet uit het oog te verliezen.”³³

Ondanks de ideologische fundering van de Vrouwenthesaurus werd hier een beroep gedaan op praktische overwegingen als verklaring dat de thesaurus niet volledig inclusief kon zijn. Zoals bij het catalogiseren op achternaam werd hanteerbaarheid geciteerd als groter goed.

Toch werden de gebreken aan de Vrouwenthesaurus wel erkend. De Vrouwenthesaurus was hierbij illustratief voor een groter probleem binnen het IIAV, namelijk de witte focus in de collectie, doelgroep en archiefbenadering. Hierom werden twee projecten opgezet: het project ‘informatieverzorging op het terrein van zwarte en migrantenvrouwen’ (1992-1995) en het opvolgende driejarige Pattipilohy project (1996-1999).³⁴ Cultureel antropoloog Helen Sumter schrijft in haar doctoraalscriptie over deze zmv-informatievoorzieningsprojecten, waaronder ook over het deelproject rondom het uitbreiden en aanpassen van de Vrouwenthesaurustermen. Sumter bekritiseert dat het IIAV met dit deelproject zich niet richtte op het omvormen van de Vrouwenthesaurus in het geheel, waarbij alle termen geldig en bruikbaar zouden worden voor zowel witte als zmv-vrouwen. In plaats daarvan moest zmv-informatie ingepast worden in het “bestaande, op witte vrouwen afgestemde raamwerk waarbinnen de Vrouwenthesaurus is opgebouwd”.³⁵ Hierbij werd het zmv-perspectief alleen maar toegevoegd, en alleen daar waar het zmv-vrouweninformatie betrof. “Door zmv-identiteit te zien als toegevoegde identiteit, als afwijking van de norm, blijft de eigen witte (geprivilegieerde) positie buiten de discussie.”³⁶

Hierin zijn gelijkenissen te zien in de oplossingen die geopperd werden tijdens LOVI vergaderingen voor lesbische informatievoorziening. In april 1994 werd bijvoorbeeld gesproken over het aanvullen van de vrouwenthesaurus met een ‘lesbisch aanhangsel’. Een andere oplossing was om de Vrouwenthesaurus los te laten, en een eigen lesbische thesaurus te bouwen. Daarnaast werd gesuggereerd dat lesbische archieven de Homosaurus zouden gebruiken om lesbische termen toe te voegen aan de Vrouwenthesaurus.³⁷ Zoals eerder beschreven had de Homosaurus echter zelf ook problemen wat betreft de representatie van lesbische vrouwen, die in samenwerking met het ABH naar voren waren gekomen. Ook voor mensen van kleur bleken er gebreken in representatie in de Homosaurus, waarvoor in de afgelopen jaren meer aandacht is ontstaan.

In 1999 fuseerde Homodok met het Lesbisch Archief Amsterdam en het ABH tot de ‘Stichting Internationaal Homo/Lesbisch Informatiecentrum en Archief’ (IHLIA, inmiddels genaamd IHLIA LGBTI Heritage).³⁸ Recentelijk is er explicieter aandacht gekomen voor representatie van mensen van kleur in de collectie, catalogisering en programmering van IHLIA, in de vorm van interventies van activisten.³⁹ Ook de Homosaurus, nog steeds in gebruik, is hierbij onder de loep genomen. Het onderzoeksproject *Feminist Search Tools* heeft bijvoorbeeld visueel in beeld gebracht welke stemmen naar voren gebracht worden in de collecties, en welke stemmen nog missen. Hierbij werd aandacht besteed aan hoe moeilijk het nog kan zijn om materiaal over de geschiedenis van mensen van kleur via IHLIA’s database te vinden.⁴⁰ Van der Wel vertelt dat over de jaren heen de Homosaurus wel inclusiever is geworden, vanwege de vele Amerikaanse invloeden als gevolg van internationale samenwerking, ook op het gebied van transgendergeschiedenis. Volgens Van der Wel betekende het toevoegen van nieuwe termen aan de Homosaurus niet dat al het gedocumenteerde materiaal vanzelf toegankelijker werd:

“Een hele hoop dingen die wel op zwarte mensen betrekking hebben, die ze niet konden vinden, komt omdat er toen in die beginperiode heel gebrekkig en minimaal ontsloten werd, en dat is niet bijgewerkt. De complete database is iets van 150.000 records ofzo, dus dat is haast geen doen om al die oude [termen bij te werken].”⁴¹

Keuzes in catalogisering uit het verleden van de organisatie klinken hiermee nog steeds door in huidige archiefpraktijken.

Conclusie

Dit artikel heeft laten zien hoe catalogisering als machts-instrument functioneerde in Nederlandse lhbt+-archieven, in de manieren waarop zij op impliciete en expliciete wijze waarde toekenden aan hun collecties. Hier werd expliciet over nagedacht door de lesbische archieven, als het aankwam op welke categorieën gecreëerd moesten worden en in welke volgorde deze moesten staan, en of materiaal op voor- of achternaam ondergebracht moest worden. Het bouwen van een thesaurus laat echter zien dat veel keuzes die gemaakt worden in archieven impliciet plaatsvinden, in de dagelijkse praktijk en op een technisch archiefniveau. Hierbij worden praktijk en ideologie vaak als tegenstellingen gezien, maar deze werken in werkelijkheid altijd samen, en staan in nauw contact met elkaar. Uiteindelijk worden er door de archieven in de praktijk keuzes gemaakt: waar ‘ideologische omkeringen’ wel mogelijk zijn of wanneer dit een catalogiserings-systeem onhanteerbaar maakt.

De Vrouwenthesaurus en de Homosaurus werden opgezet als manier om zogenaamde ‘neutrale’ en ‘algemene’ categorieën die door traditionele thesauri gebruikt werden te bevragen. De makers van deze thesauri moesten echter ook zelf nadenken over in hoeverre het mogelijk was om op een waardevrije manier termen en categorieën te creëren in hun thesaurus. Zowel bij de Vrouwenthesaurus als de Homosaurus bleek al snel dat deze ‘ideologische omkeringen’ zelf ook een bepaalde standaard hanteerden, waarbij het perspectief van lesbische vrouwen en mensen van kleur niet of verkeerd gerepresenteerd werd. Dit leidde tot nieuwe interventies, en het toevoegen van nieuwe terminologie. Volgens archiefdeskundige Anne Gilliland zijn archieven altijd in ontwikkeling en altijd in staat van wording.⁴² Ditzelfde geldt voor catalogisering en automatisering, gezien het bouwen van een thesaurus een constante herziening en heroverweging betekent. Hoewel deze bewegelijkheid van de thesaurus gesprekken over inclusie faciliteert, blijkt het toevoegen van termen onvoldoende als dezelfde flexibiliteit niet toegepast kan worden op de al ontsloten archiefcollectie. Dit alles beïnvloedt uiteindelijk wat gebruikers en medewerkers wel en niet kunnen vinden, bij het hanteren van zoektermen in de archiefdatabase. Dit ondertekent het belang van bewustzijn en transparantie over de keuzes die gemaakt worden in catalogisering, om te begrijpen welke informatie toegankelijk gemaakt wordt, en voor wie. ///

Noten:

¹ De term ‘lhbt+’ raakte pas later in gebruik. In de tijdsperiode die in dit artikel besproken wordt, werd vooral gesproken over de ‘homo en lesbische beweging’. De nadruk in de beweging lag vooral op homo-

- mannen en lesbische vrouwen. Omdat in de beweging echter ook mensen actief waren die zich anders identificeerden dan 'homo' of 'lesbisch' heb ik gekozen om de term 'lhbt+' te gebruiken.
- 2 T. Sandfort e.a. (red.), *Lesbian and Gay Studies: An Introductory, Interdisciplinary Approach* (Londen 2000) 1-4, 61-79; A. Kumbier, *Ephemeral Material: Queering the Archive* (Sacramento 2014) 14; M. Danbolt, 'Touching History: Archival Relations in Queer art and theory', in: Danbolt e.a. (red.), *Lost and Found: Queering the Archive* (Kopenhagen 2009) 30-32; M. Barriault, 'Hard to Dismiss: the archival value of gay male erotica and pornography', *Archivaria* 68 (2009) 220; M. Cifor, S. Wood, 'Critical Feminism in the Archives', *Journal of Critical Library and Information Studies* 1:2 (2017) 18.
 - 3 IHLIA, Archief Homodok, inv. nr. OA051 (Hierna Homodok) doos 21, map 1, '25 jaar Homo-lesbische informatievoorziening'; V. Sleebe, 'Van Kelder naar internet: twintig jaar homodok', XI 8:1 (1999); IHLIA, Gezamenlijke folder van de homo- en lesbische documentatiecentra en bibliotheken (Amsterdam 1983) inv. nr. (dokum/hom) k; IHLIA, IHLIA, *Van schoenendoos tot Homosaurus*. Geraadpleegd op 2 mei 2022: <https://ihlia.nl/van-schoenendoos-tot-homosaurus/>; M. Duyves, 'Bij de meerderjarigheid van homostudies: Nederlandse sociologen over homoseksualiteit 1965-1985', *Homostudies: sociologie en seksualiteit sociologische gids* 5-6:XXXII (Meppel 1985).
 - 4 M. Meijer, 'De roddel van de een is de geschiedenis van de ander', *LOVER* 8:4 (1981).
 - 5 C. Bobeldijk, 'Lesbisch Archief: vijf jaar damesliefde bijeengebracht', *Ma'dam* 3:1 (1988); IHLIA LGBTI Heritage, *Archief Lesbisch Archief Amsterdam*, inv. nr. OA022 (Hierna LAA), doos 12, map 1, 'notulen LOLA subgroepen' (16 januari 1982); 'Tien jaar lesbisch verzamelen: terugblik'; Interview Eef Keijzer, 15 april 2021; Interview Jeannette Nijboer, 12 april 2021.
 - 6 G. Brilmyer e.a., 'Reciprocal Archival Imaginaries: The Shifting Boundaries of "Community" in Community archives', *Archivaria* 88 (2019) 12-13; R. Sheffield, 'Community Archives', in: H. MacNeil, T. Eastwood (red.), *Currents of archival thinking* (Oxford 2017) 256; Z. Cantillon e.a. 'Queering the Community Music Archive', *Australian Feminist Studies* 23:91-92 (2017) 7; R.T. Sheffield, 'Archival optimism, or, how to sustain a community archives', in: J.A. Bastian, A. Flinn (red.), *Community Archives, Community Spaces: Heritage, Memory and Identity* (Cambridge 2018); A. Klinger, 'Resources for Lesbian Ethnographic Research in the Lavender Archives', *Journal of Homosexuality* 34:3-4 (1998); Cantillon e.a., 'Queering the Community Archive' 9; Sheffield, 'Archival optimism' 109.
 - 7 IHLIA, *Gezamenlijke folder*; Sleebe, 'Van Kelder naar internet'; W. de Bie, *Voorstellen ter verbetering van de communicatie van Homodok* (Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam, Documentatiecentrum Homostudies 1993) IHLIA cat. (bie-w/voog) g.
 - 8 A. Cvetkovich, *An Archive of Feelings: Trauma, Sexuality, and Lesbian Public Cultures* (Durham 2003).
 - 9 D. Deitcher, *Dear Friends – American Photographs of Men Together 1849-1918* (New York 2001) 51.
 - 10 A.L. Stoler, 'Colonial Archives and Arts of Governance', *Archival Science* 2 (2002) 92; C. Brown, 'Memory, identity and the archival paradigm: introduction to the special issue', *Archival Science* 13 (2013); J.M. Schwartz, T. Cook, 'Archives, records, and power: the making of modern memory', *Archival Science* 2 (2002) 2-18; R. Sheffield, 'The bedside table archives: Archive intervention and lesbian intimate domestic culture', *Radical History Review* 120 (2014) 112-113; R.L. Punzalan, M. Caswell, 'Critical Directions for Archival Approaches to Social Justice', *The Library Quarterly* 86:1 (2015); J.A. Lee, 'Beyond Pillars of Evidence: Exploring the Shaky Ground of Queer/ed Archives and their Methodologies' in: A. Gilliland e.a., (red.), *Research in the Archival Multiverse* (Melbourne 2016); Cifor, Wood, 'Critical Feminism in the Archives' 8-14.
 - 11 D. Brunow, 'Naming, Shaming, Framing? The ambivalence of queer visibility in the audio-visual archives', in: A. Koivunen e.a., (red.), *The Power of Vulnerability: Mobilizing Affect in Feminist, Queer and Anti-racist Media Cultures* (Manchester 2018) 166; Lee, 'In Critical Condition: (Un)becoming bodies in archival acts of truth telling', *Archivaria* 88 (2019) 186-192.
 - 12 Brunow, 'Naming, Shaming, Framing?' 166.
 - 13 Dit artikel is geschreven in het kader van mijn promotieonderzoek, *Founding an Inclusive Space: Legacies of Alternative Archiving Practices in the Netherlands, Germany and the United Kingdom*. Dit onderzoeksproject analyseert hoe processen van inclusie en exclusie zich ontwikkelen in alternatieve archiefpraktijken rondom verzamelbeleid, randpro-grammering rondom collecties, catalogisering en automatisering, en op de werkvloer.
 - 14 *Lesbisch Archief Nijmegen Nieuwsbrief* 1:3 (oktober/november 1984).
 - 15 *LAN Nieuwsbrief* 1:3.
 - 16 *LAN Nieuwsbrief* 1:3.
 - 17 *Lesbisch Archivaria* 2 (oktober 1982).
 - 18 Interview Hannah van Herk, 17 mei 2021.
 - 19 Interview Van Herk.
 - 20 ABH doos 17, map 5 'LOVER artikel draft (25 oktober 1985)'.
 - 21 Van der Wel, 'The realization of the queer thesaurus'; Homodok, '25 jaar Homo-lesbische informatievoorziening'; IHLIA, *Gezamenlijke folder*; Homodok, Jaarverslag 1987'; Interview met Martien Sleutjes, 23 december 2020 en 11 januari 2021.
 - 22 *Vrouwenthesaurus*, samengesteld door Gusta Drenthe en Maria van der Sommen (maart 1992).
 - 23 Van der Wel, 'The realization of the queer thesaurus'.
 - 24 Homodok doos 5, map 1 'lijst met illegale descriptorren (februari 1983)'.
 - 25 Homodok, 'Jaarverslag 1987'; Van der Wel, 'The realization of the queer thesaurus'.
 - 26 Interview Sleutjes; ABH doos 4 map 2, 'Notulen (01 juli 1997)'; Van der Wel, 'The realization of the queer thesaurus'.
 - 27 Homodok doos 5, map 2 'Notulen (5 april 1993)'.
 - 28 Homodok doos 5, map 2 'Notulen (22 februari 1993)'.
 - 29 Interview Sleutjes; Interview Jack van der Wel, 7 januari 2021.
 - 30 Homodok doos 5, map 2, 'Werkoverleg notulen (19 september 1994)'; Interview Van der Wel.
 - 31 Interview Sleutjes; Interview Van der Wel.
 - 32 LAA doos 12, map 3, 'Notulen (11 november 1993)'.
 - 33 G. Drenthe, M. van der Sommen, 'Testversie vrouwenthesaurus is klaar', *Vakblad Vrouweninformatie* 1991/1.
 - 34 M. Botman, N. Jouwe, G. Wekker (red.), *Caleidoscopische visies: de zwarte, migranten- en vluchtelingen vrouwenbeweging in Nederland* (Amsterdam 2001) 68-69; LAA doos 12, map 5, Cisca Pattypilohy, 'Zwarte vrouwen documentatiecentrum'; LAA doos 17, map 3, 'Samenvatting evaluatie-rapport van project zwarte en migrantenvrouweninformatieverzorging'; LAA doos 17, map 3, Marianne Boere, 'Brief LOVI' (24 januari 1995).
 - 35 H. Sumter, 'Onderzoek naar vorm en omvang van (impliciete) witte normativiteit in IIAV-beleid en uitvoering in twee tijdspannen', doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam 2007, 69.
 - 36 Sumter, *Onderzoek* 69.
 - 37 LAA doos 12, map 3 'Notulen (18 april 1994)'; LAA 'Notulen (11 november 1993)'.
 - 38 IHLIA, *Van schoenendoos tot Homosaurus*. Geraadpleegd op 2 mei 2022: <https://ihlia.nl/van-schoenendoos-tot-homosaurus/>.
 - 39 G. Colpani, W.J. Isenia, N. Pieter, 'Archiving queer of colour politics in the Netherlands: A roundtable conversation', *Tijdschrift voor Genderstudies* 22:2 (2019) 163-182; G. Colpani en W.J. Isenia, 'Strange Fruits: Queer of Color Intellectual Labor in the Netherlands in the 1980s and 1990s' in: S. Ponzanesi, A.J. Habed (red.), *Postcolonial Intellectuals in Europe: Critics, Artists, Movements and Their Publics* (London, New York 2018); L. van Kessel, F. van Leeuwen, 'In the end, we always have to call institutions into account: interview with Wigbertson Julian Isenia and Naomie Pieter', *TVGEND* 22:3 (2019).
 - 40 Voor meer informatie, zie: <https://read-in.info/>
 - 41 Interview Van der Wel.
 - 42 A. Gilliland, 'Afterword: In and Out of the Archives', *Archival Science* 10 (2010) 339.

Noah Littel (hen/hun) is promovendus aan de Universiteit Maastricht, waar hen onderzoek doet naar de geschiedenis van lhbt+ archieven in Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Duitsland, vanaf de jaren 1970. Dit onderzoek is deel van het bredere, door het NWO gesubsidieerde onderzoeksproject *The Critical Visitor: The Heritage Sector at a Crossroads: The Way of Intersectionality*.

Contact: n.littel@maastrichtuniversity.nl

De strijd van Vlaamse revolutionair-radicale homogroepen tegen artikel 372bis van het Belgisch Strafwetboek

Homo's die de straat op trekken

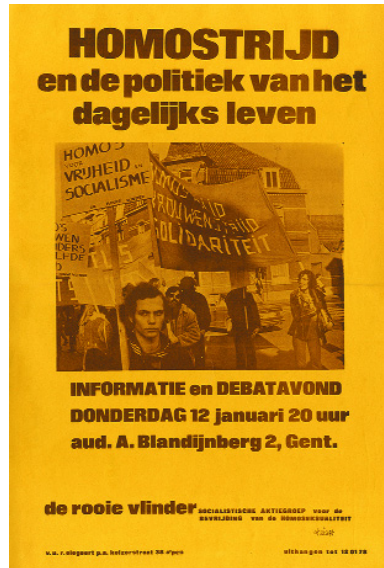
Tussen 1965 en 1985 bevatte het Belgisch Strafwetboek artikel 372bis, dat homoseksuele handelingen tussen een volwassene persoon (vanaf 18 jaar) en een jongere met de leeftijd van zestien of zeventien jaar strafbaar stelde. Aanvankelijk stond de Belgische homobeweging terughoudend tegenover actievoeren tegen deze strafrechtelijke vorm van discriminatie. Revolutionaire homogroepen zoals de Rode Hond en De Rooie Vlinder die gedurende de jaren zeventig van de twintigste eeuw opkwamen, durfden daarentegen wel stappen naar buiten te nemen.

/ Jari Goerlandt /

Tot op heden is binnen de historiografie van de Belgische homobeweging de kennis van revolutionair-radicale groepen van een beschrijvende aard. Studies naar hun werking blijven beperkt in aantal door de eerder 'marginale' rol die aan deze groepen wordt toegekend. Dit artikel buigt zich over dit hiaat en toont aan de hand van een concreet element – de strijd tegen artikel 372bis – dat radicale groepen zoals De Rooie Vlinder (de Vlinder) wel degelijk invloed hadden op de beweging. Concreet rijst de vraag welke rol artikel 372bis speelde bij de ideologische uitbouw en het actievoeren van revolutionaire homogroepen in Vlaanderen enerzijds, en welke invloed deze 'radicalere' collectieven hadden op de beweging in haar strijd tegen het artikel anderzijds. Voor deze bijdrage werd naast archiefmateriaal van de Rode Hond voornamelijk gebruik gemaakt van allerlei publicatievormen van de Vlinder die doorheen haar bestaan talrijke flyers, affiches en een eigen tijdschrift uitgaaf.

Het strafbaar stellen van homoseksuele handelingen

Tot en met de jaren zestig van de twintigste eeuw was er geen sprake van een vermelding van homoseksualiteit in de Belgische strafwetgeving. Na de Belgische onafhankelijkheid in 1830 werd de napoleontische *Code Pénal* behouden, waarin een vermelding van homoseksualiteit ontbrak. Ook bij de introductie van een nieuw Belgisch Strafwetboek in 1867 en later bij de invoering van de Kinderbeschermingswet in 1912 bleven specifieke maatregelen tegen homoseksuele handelingen uit.¹ Dit hield weliswaar niet in dat er in de praktijk niet repressief tegen homoseksuelen kon worden opgetreden. Gedurende de negentiende eeuw en tot de jaren zestig van de twintigste eeuw waren politiediensten en gerechtelijke autoriteiten in staat om aan de hand van strafrechtelijke begrippen, zoals 'aanranding van de eerbaarheid',

De Rooie Vlinder was een radicaal-revolutionaire homogroep die publiekelijk opkwam voor homobevrijding en de vorming van een socialistische maatschappij.

Bron: Amsab-15G, Fonds Suzan Daniel, De Rooie Vlinder, af001428.

'ontucht', of 'openbare zedenschennis', homoseksuele handelingen als strafbaar te interpreteren.² Toch bleef vervolging van homoseksualiteit overwegend uit doordat de zedenbrigades noch de middelen noch de manschappen hadden en hun prioriteiten hoofdzakelijk bij de bestrijding van prostitutie en minderjarige criminaliteit lagen.³

Gedurende de naoorlogse periode vergrootte op globaal niveau de aandacht van gerechtelijke autoriteiten voor homoseksualiteit, specifiek voor de gevallen waar jongeren bij betrokken waren. Uit Wannes Duponts onderzoek bleek dat de Belgische gerechtsdeskundige Florent Louwage als voorzitter van Interpol (1946-1956) een voortrekkersrol speelde in de verspreiding van opvattingen over moreel verval, seksuele degeneratie en verhoogde criminaliteit bij jongeren die blootgesteld waren aan homoseksuele handelingen. De 'verleidingstheorie', die op dat moment reeds in progressief-medische kringen gecontesteerd werd, trad steeds meer op de voorgrond. Deze theorie ging ervan uit dat homoseksualiteit een verworven eigenschap was. Door seksuele contacten tussen een jongere en een volwassene persoon van hetzelfde geslacht kreeg de aanvankelijk heteroseksuele jongere homoseksuele neigingen en kon zelfs een homoseksuele gaardheid ontwikkelen. De 'verleidingstheorie' leidde ertoe dat homoseksuele volwassenen verdacht werden jongeren te verleiden en te 'bekeren'. Met deze opvattingen in het achterhoofd stuurde Interpol aan op het treffen van strafrechtelijke maatregelen op basis van het Frans-Deense model, dat voorzag in het opleggen van hogere leeftijdsgrenzen voor homo-

>>

seksuele contacten ter bescherming van de ‘onschuldige jeugd’. Als toonbeeld van dit principe had Nederland reeds in 1911 als eerste land ter wereld artikel 248bis ingevoerd, dat homoseksuele handelingen bij zowel mannen als vrouwen verbodt indien één van hen jonger dan 21 jaar was.⁴

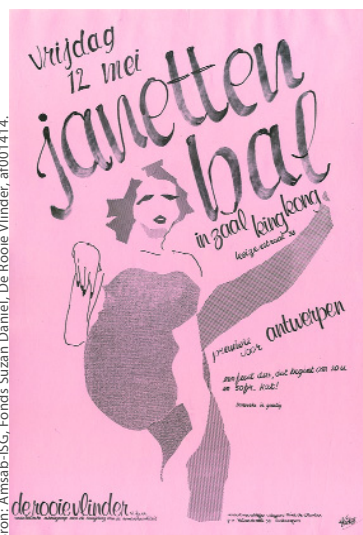
In het na-oorlogse België kwam de verleidingstheorie ook in circulatie bij gerechtelijke kringen en zorgde, tegelijk met een verdere professionalisering van het politiekorps, voor een strenger toezicht op het terrein van de openbare zeden. Vooraanstaande figuren binnen het Belgische gerecht, waaronder Louwage en de Brusselse procureur Raymond Charles, vroegen in publicaties aandacht voor de gevaren van homoseksuele handelingen voor de jeugd.⁵

Deze opvattingen vonden gedurende de jaren zestig hun weg naar de Belgische politiek. Binnen het kader van de hervorming van de Jeugdbeschermingswet diende de socialistische volksvertegenwoordiger Freddy Terwagne een amendement in om, in lijn met Charles’ publicatie, de leeftijdsgrens voor homoseksuele contacten te verhogen naar 21 jaar, terwijl de grens bij heteroseksuele contacten op zestien jaar bleef. Binnen de Kamercommissie van Justitie volgde na een bescheiden bespreking een herleiding van de leeftijdsgrens naar achttien jaar. Op deze manier sloop in 1965 de beperkte criminalisering van homoseksuele contacten in de Belgische strafwetgeving. De bepaling werd als tweede lid bij artikel 372 gevoegd, dat seksuele contacten met minderjarigen strafbaar stelde. Artikel 372bis was zowel van toepassing op mannen als vrouwen en voorzag enkel een straf voor de volwassene indien de andere persoon de leeftijd van zestien of zeventien jaar had.⁶ Tot op heden is er geen zicht op de rechtspraktijk van het artikel doordat de rechtsdossiers nog onder de privacywetgeving vallen en een ontsluiting van het archief van de correctionele rechtbanken op zich laat wachten.

Binnen de historiografie worden verschillende contextfactoren genoemd die aanleiding hebben gegeven tot artikel 372bis. In zijn criminologische studie kaartte F. Vandelanotte drie mogelijke redenen aan, namelijk een algemene uiting van een negatieve ingesteldheid ten opzichte van homoseksualiteit waarbij jongeren betrokken zijn, een overhaaste en terloopse beslissing – gezien het gebrek aan een parlementair debat – binnen de grootschalige hervorming van de Jeugdbeschermingswet of een politieke schikking om een algemene verhoging van de leeftijdsgrenzen voor (hetero)seksuele handelingen te voorkomen. Hoewel er zowel op nationaal als internationaal niveau bekommernis was voor de jeugd die aan homoseksuele handelingen werd blootgesteld, blijft het de vraag of dit de aanleiding tot de wetswijziging was, of dat het eerder diende als argumentatie ter rechtvaardiging.⁷

Moeizame ontwikkeling van een Belgische homobeweging

De Belgische homobeweging schoot laat en moeizaam uit de startblokken doordat een duidelijk startschot ontbrak. Pas in de jaren vijftig van de vorige eeuw ontstonden de eerste groepen die zich op holebi’s richtten. Dat is opvallend laat in vergelijking met de buurlanden zoals Duitsland en Nederland, waar respectievelijk sinds 1897 en 1911 strafwetsartikelen tegen holebi’s van toepassing waren, terwijl dit in België

Bron: Amsab-UG, Fonds Suran Daniel, De Rooie Vlinder, af001414.

De janettencultuur was een uiting van een radicale homoseksualiteit waar vooroordelen zoals verwijfdheid publiekelijk werden uitgespeeld. De befaamde janettenbals vormden een afspiegeling van deze janettencultuur.

tot de jaren zestig uitbleef. De Duitse paragraaf 175 en het Nederlandse artikel 248bis brachten homoseksuelen, en andere progressieve figuren, ertoe zich te verenigen. Dit bewerkstelligde de formatie van de eerste groeperingen.⁸ Het vanuit de autoriteiten discriminerende karakter vormde hierbij een stimulans of aanzet voor de oprichting en de verdere uitbouw van een nationale homobeweging.⁹ Het is dan ook binnen dit kader dat de late ontwikkeling van een beweging in België te verklaren valt, gezien een soortgelijk wetsartikel dat zich op homoseksualiteit toespitste pas in 1965 werd ingevoerd.

De Belgische beweging kwam er onder invloed en met hulp van het Nederlandse Cultuur- en Ontspanningscentrum (COC) dat al was opgericht in 1949. In de eerste twee decennia na haar oprichting kenmerkte de beweging zich door een komen en gaan van kleine organisaties, wat haar verdere uitbouw bemoeilijkte. Verdeeldheid over het beleid leidde tot versplintering en instabiliteit binnen de interne werkingen, waardoor een terughoudende positionering ten opzichte van de maatschappij ontstond. Pogingen tot nationale samenwerking met onder andere het in 1971 opgerichte Coördinatie Homofilie (CoHom) liepen met een sisser af. Vervolgens verenigden de Vlaamse groepen, die een grotere bereidheid tot samenwerking vertoonden, zich in 1972 in Infoma (Informatie (Homofiele) Maatschappij); de latere Federatie Werkgroepen Homofilie (FWH, 1977). De FWH fungeerde als een koepelorganisatie van vrijwel alle Vlaamse homogroepen en hield er een gematigd en moraliserend beleid op na. Dit beleid richtte zich vooral op een interne werking van opvang en ontspanning en stond terughoudend ten opzichte van een openlijke maatschappijgerichte aanpak. Voorlichting vormde de leidraad bij het uitstippelen van het externe beleid.¹⁰

Een eerste groep die – gedeeltelijk – naar buiten durfde te treden was de Gentse Studentenwerkgroep Homofilie (GeSWH, 1969). In haar onderzoek naar deze groep verduidelijkte Karen Vervaeke dat de GeSWH gedurende de jaren zeventig publiekelijk een plaats voor homoseksuelen binnen de maatschappij wenste op te eisen. Het is dan ook binnen deze groep dat de eerste revolutionaire visies opdoken.¹¹

Revolutionair-radical visies op homobevrijding

Eind jaren zestig trok internationaal een revolutionair-radical wind doorheen de homobewegingen. Dit lag mede in lijn met de algemene maatschappelijke ontwikkelingen waarbij emancipatorische bewegingen opkwamen die zich hoofdzakelijk aan de linkerkant van het politieke spectrum situeerden. Door het repressieve optreden van de autoriteiten tegen deze nieuwe tendens, trad bij deze groepen een radicalisering op.¹² Ook bij de homobeweging stootte het repressieve beleid steeds meer op verzet. Daarbij kwam het bij tijd en wijle tot confrontaties met de ordetroepen zoals dat met de befaamde Stonewall-rellen in 1969 in New York het geval was. In de nasleep van deze rellen ontstond de *Gay Liberation*-beweging als revolutionaire en activistische fractie van de Amerikaanse homobeweging. De *Gay Liberation*-groepen wilden de confrontatie aangaan met de gevestigde heteroseksuele normen. Daarnaast wilden ze hun homoseksualiteit als identiteit aannemen en openlijk beleven. In West-Europa kende deze tendens ook navolging met de oprichting van onder andere het Gay Liberation Front (1970) in Londen, het Front Homosexuel d'Action Révolutionnaire (FHAR, 1971) in Frankrijk en de Rooie Flikkers (1974) in Nederland.¹³ Deze groepen vertoonden grote gelijkenissen met hun Amerikaanse equivalent, maar waren hoofdzakelijk binnen de eigen nationale context geworteld.

Aan de hand van onderlinge contacten met deze buitenlandse homogroepen en de circulatie van het *Rapport contre la normalité*, dat als het manifest van de FHAR bekendstond, sijnelden revolutionaire ideeën over socialisme, homo-identiteit en homo-bevrijding door bij enkele leden van de Belgische homobeweging. Daarnaast lagen de wortels voor radicalisering ook in de nationale context. Deze kwamen voornamelijk voort uit kritiek op de traditionele homogroepen met hun mentaliteit van 'opvangen' en hun integratiemissie met als doel het integreren van de homoseksueel binnen de bestaande maatschappelijke structuren. Voor sommigen ging het beleid van voorlichting of het bereiken van tolerantie niet ver genoeg en groeide de nood om uit de schaduw te treden.¹⁴ Aan Vlaamse zijde vond de radicalisering vooral zijn weerslag binnen de GeSWH. Volgens Vervaeke had de GeSWH zowel een reformistisch als revolutionair kamp. Terwijl de reformistische strekking de 'integratie door assimilatie'-gedachte hanteerde, waarbij de normalisering van de homoseksueel binnen de bestaande maatschappij voor ogen werd gehouden, had de revolutionaire strekking een visie van 'integratie door confrontatie' die tolerantie wilde bereiken door de maatschappij te confronteren met homoseksualiteit.¹⁵

Via de Belgisch-Franstalige groep de Mouvement Homosexuel d'Action Révolutionnaire (MHAR, 1972) reikte de FHAR-ideologie tot bij de GeSWH, waardoor de 'integratie door confrontatie'-gedachte voor enkele leden niet meer voldeed. In 1973 splitsten deze zich van de GeSWH af en richtten ze de groep de Rode Hond op, die zichzelf als "militant, radicaal en politiek" omschreef.¹⁶ Ideologisch kenmerkte de Rode Hond zich als antiburgerlijk, antikapitalistisch en anti-patriarchaal en streefde de groep naar een totale bevrijding op zowel economisch, sociaal als seksueel vlak. Deze bevrij-

In 1978 organiseerde De Rooie Vlinder een eerste homodag in Gent. De eis tot afschaffing van artikel 372bis werd hier onder andere verkondigd door Ernest Glinne die in het parlement een eerste aanvraag tot wetswijziging indiende.

ding kon enkel en alleen bereikt worden door alle bestaande maatschappelijke normen en waarden overboord te gooien en een socialistische samenleving op te richten. Met de homobevrijding als ideaal stelde de Rode Hond zich actiegericht op waarbij de confrontatie als strategie werd benut. Tegelijk hechtte de groep grote waarde aan een onderlinge solidariteit met alle 'door-het-maatschappelijk-systeem' onderdrukten. Dit uitte zich onder andere in de aanwezigheid van haar leden op de nationale abortusbetoging van 24 maart 1973 in Gent, die overigens de eerste Belgische betoging was waar homoseksuelen openlijk in meeliepen.¹⁷ De Rode Hond was geen lang leven gegund, maar de kiemen van een radicale homoseksualiteit hadden zich dankzij deze groep in het Vlaamse landschap geplant.

Het duurde tot 1976 vooraleer een nieuwe revolutionair-radical homogroep zich in Vlaanderen wist te ontpoppen. Haar naam was De Rooie Vlinder, een "socialistisch-feministische actiegroep voor de bevrijding van de homoseksualiteit".¹⁸ Het ledenbestand bestond uit mannelijke homoseksuelen wiens homoseksualiteit binnen de linkse beweging moeilijk lag en wiens socialistisch gedachtegoed binnen de homobeweging geen gehoor vond. Vandaar dat de Vlinder geen lid werd van de FWH. Deze nieuwe groep, met kernen in Gent en Antwerpen, bouwde verder op de as van wat ooit de Rode Hond was en kantte zich in lijn met de FHAR-ideologie tegen de kapitalistische patriarchale maatschappij-structuren. Doorheen het vijfjarige bestaan van de Vlinder vormden de ideologische debatten een constante factor. Deze debatten vonden hun weerslag in het actievoeren en in de groepspublicatie *de Rooie Vlinderkrant*, waar er zeventien edities van verschenen. Het nastreven van homobevrijding als onderdeel van een totale bevrijding, en het vormen van een socialistische maatschappij golden hierbij als de hoofddoelen.

In haar actievoeren hanteerde de Vlinder een confrontatie-strategie waarbij het principe 'het persoonlijke is politiek' van toepassing was. Dit hield in dat de strijd voor homo-

>>

bevrijding vanuit de eigen homoseksuele geaardheid, gevoelens en de eigen ervaringen moest worden gevoerd. Aan de hand van deze strategie kwamen de leden tot een 'homobewustzijn' die zich binnen de groep tot de zogenaamde 'janettencultuur' ontwikkelde. De janettencultuur definieerde zich op haar beurt als een culturele uiting van een radicale homoseksualiteit. Vooroordelen omtrent homoseksualiteit zoals 'verwijfdheid', extravagante kledij of make-up eigenden de Vlinderleden zichzelf toe als een vorm van strijdmiddel. Deze cultuurvorm werd op talrijke momenten gemanifesteerd, van betogingen en de befaamde janettenbals tot de organisatie van het janettenfilmfestival in 1978 – overigens het eerste homofilmfestival in België.

Hoewel de Vlinder zich afzette tegen de linkse en homobeweging, droegen de leden de solidariteitsgedachte hoog in het vaandel. Die solidariteit uitte zich zowel intern, tussen de groepsleden onderling, als extern richting andere linkse of feministische groeperingen tot zelfs de FWH. Verder opende de Vlinder ook de deur voor pedoseksualiteit en 'kinderseks' – seksuele handelingen tussen minderjarigen onderling – die net als homoseksualiteit, als afwijking van de heteroseksuele norm, onderdrukt werden.¹⁹ Binnen deze context was er sprake over "het recht van kinderen en jongeren op een eigen zelfgekozen bestaan en op eigen vrije seksualiteit".²⁰ Hiermee kwam de Vlinder in botsing met de FWH die net de associatie tussen homoseksualiteit en pedoseksualiteit wenste te ontkrachten.²¹ Deze breuklijn kwam vooral tot uiting in de

Affiche van De Rooie Vlinder uit 1979 die een oproep bevat voor de eerste homobetoging in België, waarbij de afschaffing van artikel 372bis als centrale eis stond.

Bron: Amsab-IG, Fonds Suzan Daniel, De Rooie Vlinder, af001415.

verschillende initiatieven die vanuit de homobeweging tegen artikel 372bis ondernomen werden.

De strijd van Vlaamse homogroepen tegen artikel 372bis

De FWH beschouwde de afschaffing van artikel 372bis een kwestie van lange adem die zich aansloot bij een globale herziening van het Strafwetboek. Het sociale en politieke klimaat in Vlaanderen was volgens de federatie niet rijp voor een directe en publieke aanpak, waardoor ze in hun strijd tegen het artikel voor een gematigde strategie kozen die zich uitte in een 'achter-de-schermen' actievoeren. Concreet vertaalde deze aanpak zich in netwerken en lobbywerk binnen de Belgische politieke en gerechtelijke wereld. Hierbij kon de FWH rekenen op steun uit zowel academische kringen alsmede progressieve figuren die in verschillende domeinen van de magistratuur actief waren. Het boegbeeld van de FWH, voorzitter Jacky Boeykens, stippeelde vanaf het begin van de jaren zeventig dit beleid van overleg uit.²²

Zo kwam er in 1973 een politieke commissie die instond voor het opstellen van een verslag die aan de hand van een wetenschappelijk onderbouwde argumentatie de rechtvaardiging van artikel 372bis weerlegde. Daarnaast organiseerde de federatie in 1977 een colloquium dat door verschillende belangengroepen (politici, rechters, politie, academici) werd bijgewoond. Belangrijk was de aanwezigheid van Raymond Charles, een prominente voorstander bij de invoering van artikel 372bis, die zich via contacten met de FWH, publiekelijk distantieerde van zijn eerdere standpunten.²³ Dit kwam onder meer tot uiting in een bijdrage van Charles in het *Revue de droit pénal et de criminologie* in 1982. Waar hij in een eerdere bijdrage uit 1957 nog een pleidooi gaf voor de strafbaarstelling van homoseksuele handelingen tussen jongeren en volwassenen, stuurde Charles in het begin van de jaren tachtig aan op de afschaffing van artikel 372bis.²⁴ Terwijl de gematigde fractie van de homobeweging zich voornamelijk op informeren en lobbywerk richtte, waren revolutionair-radicale groepen bereid om verder te gaan in hun strijd.

De Rode Hond werkte reeds in de eerste uitgave van hun tijdschrift *De Plaag* (1973) een analyse uit van artikel 372bis en de onderdrukkingsmechanismen die achter het artikel schuilzaten. De groep beschouwde het artikel als een expliciete uiting van homo-onderdrukking. Het strafbaar maken van homoseksuele handelingen tussen een volwassene en een jongere vormde een discriminerende situatie die de groepsleden persoonlijk – op het vlak van hun eigen seksleven – raakte. Daarnaast vormde het ook een vorm van jongeren-onderdrukking gezien de wetgeving jongeren van zestien en zeventien jaar onbevoegd verklaarde om zelf te kunnen instemmen met homoseksuele handelingen met een volwassene. In de ogen van de Rode Hond gaf artikel 372bis uiting aan een burgerlijke moraal die heteroseksualiteit als de norm stelde en jongeren als onbekwame individuen beschouwde. Verder vormde het artikel een uiting van hoe de seksualiteitsbeleving door het kapitalistische systeem ondermijnd werd. Seksuele vormen die geen 'opbrengst' – voortplanting – opleverden, werden door het systeem als onnuttig gezien, wat een repressie legitimeerde.

In 1981 bracht een verenigde Vlaamse homobeweging het vijftienpuntenplatform uit die als centrale eis de afschaffing van artikel 372bis en artikel 372 expliciet stelde.

de gelegenheid gebruik maken om onze onderdrukking op een zo breed [mogelijk] vlak te bestrijden”.²⁷ Het bereiken van de afschaffing van deze juridische vorm van discriminatie was slechts een eerste stap in de strijd voor homobevrijding als onderdeel van de totale bevrijding uit de kapitalistische patriarchale samenleving. De totale bevrijding hield mede in dat er op vlak van seksualiteit geen wettelijk opgelegde leeftijdslimieten waren. Volgens de Vlinder hadden jongeren en kinderen ook een zekere seksualiteit en daardoor het recht op seksuele vrijheid om eigen ervaringen te beleven.²⁸ De groep pleitte dan ook voor de volledige schrapping van artikel 372 uit het Belgisch Strafwetboek, iets wat voor de FWH, die enkel op de afschaffing van artikel 372bis focuste, te ver ging.²⁹

Met de gematigde aanpak die de FWH hanteerde, geloofde de Vlinder er niet in dat de afschaffing van artikel 372bis bereikt kon worden. Het lobbywerk en ‘achter de schermen’ actievoeren was een kwestie van lange adem, dat weinig resultaten had opgeleverd. Hierdoor koos de groep voor een confrontatiestrategie in de vorm van een sterk visuele en publieksgerichte campagne die zich zowel in haar publicaties als in de openbare ruimte manifesteerde. De leden wilden op een open manier zo luid en zichtbaar mogelijk de discriminatie die in artikel 372bis, en in het verlengde hiervan artikel 372, verwerkt zat, aankaarten. Via het gebruik van provocatie probeerde de Vlinder een shockeffect bij de maatschappij op te roepen en op die manier de problematiek onder de aandacht te brengen. Daarnaast werden ook conventionele acties ondernomen zoals informatief te werk gaan via de groeps eigen en andere publicatiekanalen, het organiseren van debatten en het netwerken bij politieke en academische kringen.³⁰

In de strijd tegen artikel 372bis was de Vlinder zowel op politiek, gerechtelijk als maatschappelijk niveau actief. Op het politieke niveau vormde het wetsvoorstel van de socialistische volksvertegenwoordiger Ernest Glinne ter afschaffing van artikel 372bis uit 1977 een voorbeeld van het succes dat de groep met netwerken wist te verwezenlijken. Daarnaast traden de leden ook naar voren bij rechtszaken omtrent artikel 372bis. Hierbij werd een samenwerking met de FWH opgebouwd, resulterende in het organiseren van een gezamenlijke persconferentie omtrent een rechtszaak in 1979.³¹ Op maatschappelijk gebied maakte de Vlinder haar eisen bekend via allerhande acties waarbij zowel gebruik werd gemaakt van conventionele als radicalere strategieën. Talrijk archiefmateriaal getuigt over de aanwezigheid van vlinderleden op betogingen en andere evenementen van de linkse en vrouwenbeweging, waar de eis tot afschaffing van het artikel werd gescandeerd of op spandoeken en pamfletten werd vermeld. Daarnaast kon het actievoeren ook een ludieke wending nemen. Zo bracht de Vlinders’ cabaretgroep op ‘de Belgische week’ in november 1977 in de Antwerpse zaal King Kong haar protestlied *Ode aan 372bis*.³²

Naast het actievoeren waar de leden publiekelijk de straat op trokken, speelden de Vlinderpublicaties ook een belangrijke rol in hun strijd tegen artikel 372bis. Zowel de *Rooie Vlinderkrant* als de maandelijkse infoblaadjes bevatten verschillende artikels, aankondigingen en visueel materiaal met betrekking tot het artikel. Dit liep uiteen van uitgebreide ana- >>

Binnen dit kader richtte de Rode Hond de aandacht niet zozeer op het artikel zelf, maar eerder op de structuren die tot haar introductie hadden geleid. De nadruk in hun strijd lag niet op het ontkrachten van de homoseksuele problematiek, maar op het aanwijzen dat de oorsprong van deze problematiek niet in de homoseksuele geaardheid zelf zat, maar in de maatschappelijke structuren. “En of 372bis er nu instaat of niet, verandert weinig of niets aan de maatschappij, haar aard, en haar opvattingen. [...] naast de strijd tegen de ellende die het artikel meebracht en meebrengt [gaat het hier] om onze trots als homoseksueel, en die is het toch die ons het bewustzijn heeft bijgebracht [...] dat er iets fundamenteels mis is met deze maatschappij.”²⁵ Met deze analyse werd voor het eerst in Vlaanderen een link gelegd tussen het socialistische gedachtegoed en de roep voor homobevrijding aan de hand van een concrete vorm van discriminatie die homoseksuelen ondergingen. Doordat de Rode Hond snel ophield te bestaan bleven concrete acties tegen artikel 372bis uit.

Toen De Rooie Vlinder in 1976 de fakkel van de Rode Hond overnam, werd de strijdbijl tegen artikel 372bis opnieuw opgegraven. Hierbij bouwde de Vlinder verder op de analyse die de Rode Hond reeds had uitgewerkt en werd de strijd aangevangen op basis van drie verschillende redenen. Allereerst was er de principiële reden dat het artikel een juridisch onderscheid tussen homoseksuele en heteroseksuele handelingen maakte, wat in strijd is met het gelijkwaardigheidsbeginsel dat binnen het Belgisch Strafwetboek gehanteerd wordt. Daarnaast vormde het artikel een van de meest expliciete vormen van homo-onderdrukking. De wettelijke discriminatie bracht namelijk juridische en sociale gevolgen met zich mee die nefast waren voor de betrokkenen. Enerzijds kon de volwassene een strafrechtelijke veroordeling oplopen en anderzijds leidde deze aanvaring met het gerecht tot sociale gevolgen voor zowel de volwassene als de jongere.²⁶ Volgens de Vlinder werkte artikel 372bis de maatschappelijke stigmatisering van homoseksuelen in de hand.

Als derde reden noemde de Vlinder haar actievoeren tegen artikel 372bis “één etappe in de homostrijd. We moeten van

lyses van de homo-onderdrukking tot anonieme getuigenissen van minderjarigen en volwassenen die in lijn met de ‘het persoonlijke is politiek’-gedachte hun (homoseksuele/pedoseksuele) verlangens uitdrukten.³³

De voornaamste acties die de Vlinder in haar strijd tegen artikel 372bis ondernam, waren vier edities van de homodagen tussen 1978 en 1981. Deze grootschalige acties kaderden binnen de strategie om homoseksualiteit openlijk de straat op te brengen ter confrontatie met de maatschappij, en stonden volledig in het teken van de strijd tegen artikel 372bis. De eerste editie van de homodag vond plaats op 18 maart 1978 in het Gentse Floralieënpaleis. Verschillende progressieve groeperingen hadden er een infostand opgezet en de studiegroep pedofilie stond in voor de kinderopvang. Volksvertegenwoordiger Glinne kwam er zijn wetsvoorstel tot afschaffing van het artikel publiekelijk presenteren en er werd mede een algemeen platform gecreëerd waar leden, sympathisanten en andere progressieve organisaties via het ondertekenen van de eis hun steun tot afschaffing konden betuigen.³⁴ Officieel nam de FWH niet deel aan de dag en drukte voorzitter Boeykens zich in een artikel in het socialistische dagblad *Vooruit* negatief uit over het publiekelijk gebeuren, dat hij als nefast voor de homoemancipatie zag. Dit leidde tot onenigheid binnen de koepelorganisatie gezien verschillende van haar leden op de dag aanwezig waren.³⁵

Terwijl de eerste homodag eerder een sociaal evenement was, trok de Vlinder in 1979 in Antwerpen de straat op met de organisatie van de eerste Belgische homobetoging. Hiervoor had de Vlinder een gematigde strategie gehanteerd door het weglaten van haar anders frequent gebruikte shock-effecten. De focus lag op het opstellen van een eisenplatform waar de “onmiddellijke afschaffing van artikel 372bis” het hoofddoel vormde. Door deze gematigde strategie te volgen, slaagde de Vlinder erin om zowel de homobeweging als andere progressieve groepen binnen de linkse en vrouwenbeweging publiekelijk achter haar eis tot afschaffing te scharen. Daarnaast werd de eis “tegen iedere juridische en feitelijke discriminatie van homoseksualiteit” ook in het eisenplatform geïncorporeerd.³⁶ Deze stelling liet ruimte voor interpretatie en opende de deur om de strijd tegen artikel 372bis te verlengen met de afschaffing van artikel 372. Homoseksuele minderjarigen hadden volgens de Vlinder namelijk ook recht op een vrije seksualiteitsbeleving die door artikel 372 belemmerd werd.

Terwijl deze eis in 1979 eerder verdoken bleef, werd in 1980 een nieuwe stap gezet. De organisatie van de inmiddels hernoemde homo- en lesbiennedag gebeurde door een nationaal eenheidscomité waarvan verschillende groepen uit zowel Vlaanderen als Franstalig België kwamen. Deze samenwerking was ontstaan nadat bij de vorige editie enkele groepen, waaronder de FWH, zich achter het eisenplatform hadden geschaard en deel hadden genomen aan de betoging. Bij de organisatie van een nieuwe betoging in Brussel breidde het eenheidscomité de eisen van de Vlinder uit 1979 uit, resulterende in een gemeenschappelijk eisenplatform, waarin de afschaffing van artikel 372bis opnieuw de hoofdstelling vormde. Daarnaast kwam het comité na langdurige discussie tot een compromis omtrent de formulering van de eis tot af-

schaffing van artikel 372. Het eisenplatform vermeldde de regel: “Het recht van jongeren en kinderen op de beleving van hun eigen seksualiteit ongeacht de leeftijd van hun partner.” Door deze regel in het eisenplatform te incorporeren, was de Vlinder erin geslaagd haar eis tot afschaffing van alle leeftijdsgrenzen omtrent seksuele handelingen binnen het Strafwetboek te bestendigen als een officieel standpunt van de verenigde homo- en lesbiennebeweging. Op deze eis volgde onmiddellijk de regel “de veroordeling van alle seksueel machtsmisbruik of seksueel geweld”, om de negatieve connotatie rond pedoseksualiteit te ontkrachten en de eis op een gematigdere manier kenbaar te maken.³⁷

Bij de editie van de homo- en lesbiennedag in 1981, die opnieuw in Antwerpen plaatsvond, hervormde het comité het gemeenschappelijk eisenplatform tot het vijftienpuntenplatform, dat als de officiële doelstellingen van de verenigde homo- en lesbiennebeweging werd voorgesteld. Het vijftienpuntenplatform bevatte ditmaal expliciet de eis “tegen artikel 372bis en artikel 372 (afschaffing van alle leeftijdsgrenzen inzake seksualiteit)”.³⁸ Met dit aspect was de Vlinder in haar opzet geslaagd. Aan de hand van de eis tot afschaffing van artikel 372bis slaagde de groep erin om de Vlaamse homo- en lesbiennebeweging te mobiliseren en verenigd publiekelijk te laten optreden. Binnen dit coalitieverband oefende de Vlinder vervolgens druk uit om de eis uit te breiden naar de afschaffing van alle leeftijdsgrenzen inzake seksualiteit. Dit was bij de organisatie van de homo- en lesbiennedag in 1980 reeds gelukt, maar bij de editie in 1981 werd het expliciet vermeld.

Deze eensgezindheid van de homo- en lesbiennebeweging over een gemeenschappelijk eisenplatform was slechts van korte duur. Datzelfde jaar ging de Vlinder ten onder aan actiemoeheid, gebrek aan groepsstructuur, interne verdeeldheid omtrent ideologische discussies – is de groep voornamelijk socialistisch of homoseksueel? – die vervolgens leidden tot versplintering. Ook de FWH daalde gedurende de jaren tachtig in een dal af waardoor de organisatie van de homo- en lesbiennedagen uiteindelijk stilviel.³⁹ Publieke acties tegen artikel 372bis werden door het Roze Aktiefront overgenomen, maar zouden niet meer de omvang van de homodagen evenaren. Nadat de socialistische volksvertegenwoordiger Luc Van den Bossche in 1982 een voorstel tot afschaffing had ingediend, volgde in 1985 de definitieve afschaffing van artikel 372bis waarmee de wettelijke discriminatie van homoseksuelen uit de Belgische strafwetgeving verdween.⁴⁰

Conclusie

De invoering van artikel 372bis in 1965 kwam er nadat in de naoorlogse periode zowel op nationaal als internationaal niveau sprake was van een verhoogde aandacht voor de verleidingstheorie. Deze ging ervan uit dat volwassen homoseksuelen zowel jongens als meisjes ‘verleidden’ tot homoseksuele handelingen, wat leidde tot een moreel verval, sociale degeneratie en verhoogde criminaliteit. Artikel 372bis vormde de eerste en overigens enige vermelding van homoseksualiteit binnen de Belgische strafwetgeving. Dit in tegenstelling tot de buurlanden zoals Duitsland en Nederland, waar reeds

op het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw strafwetsartikelen omtrent homoseksuele handelingen opgenomen waren en mede hierdoor leidden tot de ontluiking van een nationale homobeweging. Artikel 372bis werd pas tien jaar na het ontstaan van een beweging in België ingevoerd. Het uitblijven van een wettelijke vorm van discriminatie vormde paradoxaalgewijs een van de factoren waardoor de beweging zwak stond en vooral intern gericht was. Bij de introductie van artikel 372bis durfde de beweging dan ook weinig publiekelijk initiatief te nemen. Het actievoeren vertaalde zich in lobbywerk en ‘achterkamer’-politiek die vooral tot de marge beperkt bleef.

Revolutionair-radicalen zoals de Rode Hond en De Rooie Vlinder, die in de nasleep van een internationale tendens van radicalisering binnen de globale homobeweging in Vlaanderen opstonden, hadden genoeg van de voorzichtige aanpak. Hun leden wilden actie ondernemen, naar buiten treden en de maatschappij confronteren met homoseksualiteit. Hun focus richtte zich niet op de integratie van homoseksuelen binnen de bestaande maatschappijvorm of het bereiken van tolerantie. Beide groepen zagen de homobevrijding als een onderdeel van een totale bevrijding uit de kapitalistische patriarchale samenleving en streefden naar de oprichting van een socialistische maatschappij. Hierbij stond artikel 372bis in hun betoog centraal, gezien het artikel de homo-onderdrukking symboliseerde. Deze associatie werd door de Vlinder aangegrepen en fungeerde als een mobiliserende factor binnen de homobeweging. De verschillende Vlaamse homogroepen vonden elkaar in de gemeenschappelijke eis tot afschaffing van het artikel, resulterende in een, vanaf 1980, gezamenlijke organisatie van de homo- en lesbiennedagen.

Voor de Vlinder vormde de strijd voor de afschaffing van artikel 372bis als het ware een eerste stap binnen haar bevrijdingsretoriek tegen homo- en seksuele onderdrukking. Haar visie op pedoseksualiteit en ‘kinderseks’ bracht de groep ertoe, in tegenstelling tot de FWH, om mede de eis te stellen tot afschaffing van artikel 372 en de schrapping van alle leeftijdsgrenzen inzake seksualiteit uit het Strafwetboek. Doorheen de opeenvolgende edities van de homodagen werd dan ook iedere keer een stap dichterbij gezet tot het vermelden van deze eis als een gemeenschappelijk standpunt van de verenigde Vlaamse homobeweging. Hoewel de Vlinder bij de homo- en lesbiennedag van 1981 reeds haar einde aan het naderen was, had ze met de totstandkoming van het vijftienpuntenplatform een van haar voornaamste doelstellingen verwezenlijkt. De groep had voor een zekere graad van radicalisering binnen de homobeweging gezorgd, waardoor die begin jaren tachtig, enerzijds verenigd en publiekelijk actie durfde te nemen en anderzijds expliciet de eis stelde tot afschaffing van artikel 372bis en artikel 372 van het Belgisch Strafwetboek.

///

Noten:

- ¹ F. Vandelanotte, 'Artikel 372bis: een criminologisch onderzoek naar het ontstaan en de evolutie van de zedelijkheidswetgeving' (Rijksuniversiteit Gent 1984) 5-7.
- ² P. Borgs, *Holebipioniers: Een geschiedenis van de holebi- en transgenderbeweging in Vlaanderen* (Antwerpen 2015) 14.
- ³ W. Dupont, 'Sodom aan de Zenne', in: W. Dupont, E. Hofman en

- J. Roelens (red.), *Verzwegen verlangen: Een geschiedenis van homoseksualiteit in België* (Antwerpen 2017) 154-6; M. De Koster, A. François en V. Massin, 'Jeunesse et justice (III)', in: M. De Koster, D. Heirbaut en X. Rousseaux (red.), *Tweehonderd jaar justitie: Historische encyclopedie van de Belgische justitie* (Brugge 2015) 281.
- ⁴ W. Dupont, 'The Two-faced Fifties: Homosexuality and Penal Policy in the International Forensic Community (1945-1965)', *Journal of the History of Sexuality* 28/3 (2019) 357-395.
- ⁵ W. Dupont, 'Eekhouds eenmansstrijd', in: W. Dupont, E. Hofman en J. Roelens (red.), *Verzwegen verlangen: Een geschiedenis van homoseksualiteit in België* (Antwerpen 2017) 210-217.
- ⁶ Vandelanotte, *Artikel 372bis*, 8-47.
- ⁷ Vandelanotte, *Artikel 372bis*, 47.
- ⁸ B. Hellinck, 'Na een echt kongres, met sprekers en een verslag: bijdrage tot de geschiedenis van de homobeweging in Vlaanderen (1953-1985)', Universiteit Gent 1995, 3-8.
- ⁹ B. Hellinck, *Een halve eeuw (in) beweging: Een kroniek van de Vlaamse holebibeeweging* (Gent 2002) 4.
- ¹⁰ B. Hellinck, *Een halve eeuw (in) beweging*, 4-26.
- ¹¹ K. Vervaeke, 'De universiteit als haard van verzet: De Gentse Studentenwerkgroep Homofilie (1969-1977)', *Historica* 43:3 (2020) 22-27.
- ¹² Borgs, *Holebipioniers*, 42-43.
- ¹³ Borgs, *Holebipioniers*, 87-91.
- ¹⁴ B. Hellinck, 'Over integratie en confrontatie: Ontwikkelingen in de homo- en lesbiennebeweging', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 18 (2007) 118-120.
- ¹⁵ Vervaeke, 'De universiteit als haard van verzet', 22-27.
- ¹⁶ B. Hellinck, *Een halve eeuw (in) beweging*, 19.
- ¹⁷ Hellinck, *Na een echt kongres*, 128-143.
- ¹⁸ Hellinck, *Na een echt kongres*, 181-183.
- ¹⁹ Hellinck, *Na een echt kongres*, 181-219.
- ²⁰ Hellinck, *Na een echt kongres*, 216.
- ²¹ Hellinck, *Na een echt kongres*, 216.
- ²² Borgs, *Holebipioniers*, 153.
- ²³ A. Elbers, *Discriminatie van homoseksuelen in België tussen 1960 en 1988: De reactie van de Vlaamse homobeweging op twee gevallen: artikel 372bis Belgisch Strafwetboek en de schorsing van Elianne Morissens* (Brussel 2002) 109-121, 151-155.
- ²⁴ V. Scheltiens, 'De ondraaglijke lichtheid van de homoseksuele verleiding: een verkenning van het discours omtrent artikel 372bis van het Strafwetboek in de Belgische juridische tijdschriften', Universiteit Antwerpen 2008, 4-13.
- ²⁵ Amsab-ISG, *De Plaag* 1 (1973) 3, MTSLF 0238.
- ²⁶ Amsab-ISG, *Rooie Vlinder infoblad* (01.1978), ref. PAD/2060.
- ²⁷ Amsab-ISG, *Rooie Vlinder infoblad* (02.1978), ref. PAD/2060.
- ²⁸ Amsab-ISG, *Rooie Vlinder infoblad* (02.1978), ref. PAD/2060.
- ²⁹ Amsab-ISG, Archief van De Rooie Vlinder, ref. 022.06, 'Flyer Homo- en lesbiennedag 28.06.1980'.
- ³⁰ Amsab-ISG, *Rooie Vlinder infoblad* (02.1978), ref. PAD/2060.
- ³¹ Elbers, *Discriminatie van homoseksuelen in België tussen 1960 en 1988*, 126-150.
- ³² S.n., 'Een aankondiging, één', *De Rooie Vlinder(krant)* 5 (1977) 4.
- ³³ Amsab-ISG, *De Rooie Vlinder* 1-17 (1976-1981), MAD/112.10.
- ³⁴ Amsab-ISG, *Rooie Vlinder infoblad* (maart 1978), ref. PAD/2060.
- ³⁵ Hellinck, *Na een echt kongres*, 187-189, 213.
- ³⁶ Amsab-ISG, Archief van De Rooie Vlinder, ref. 022.09, 'Flyer Oproep aan alle Belgische homo-organisaties'.
- ³⁷ Amsab-ISG, Archief van De Rooie Vlinder, ref. 022.06, 'Flyer Homo- en lesbiennedag 28.06.1980'.
- ³⁸ Amsab-ISG, Archief van De Rooie Vlinder, ref. 022.06, 'Flyer Lesbienne-Homodag Antwerpen 09.05.1981'.
- ³⁹ Hellinck, 'Over integratie en confrontatie', 124, 128-129.
- ⁴⁰ Borgs, *Holebipioniers*, 154-159.

Jari Goerlandt (1997) behaalde een masterdiploma Geschiedenis aan de UGent.

Contact: jari.goerlandt@hotmail.com

Queer erfgoed

Een case study naar homodiscotheek DOK in Amsterdam

Amsterdam wordt ook wel de *gay-capital* van Europa genoemd. Sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw staat de stad bekend om het bloeiende homo-uitgaansleven en de relatieve tolerantie naar *queer* personen. Hoewel het de nodige inspanningen van de homogemeenschap vergde, wist uiteindelijk ook de rest van de stad dit label te omarmen, met misschien wel als hoogtepunt de Gay Games in 1998. Toch blijft dit deel van de geschiedenis onderbelicht in de Nederlandse erfgoedsector. Dit artikel laat zien hoe *queer* geschiedenis zich manifesteert in de openbare ruimte, en waarom het zo belangrijk is om hier meer aandacht aan te besteden.

Bron: B. De Wolff, ILLA, *dagb. periodes*, in SEK (6 juli 1986).

/ Tim van Heusden /

Queer emancipatie in 2022 is verder dan ooit. Vergeleken met de vorige eeuw hebben *queer* personen steeds meer rechten en mogelijkheden om zichzelf te zijn, en de *Pride movement* lijkt een alomtegenwoordig fenomeen. Toch is er niet alleen sprake van een hoera-verhaal. De acceptatie en representatie van *queer* personen speelt vaak vooral nog aan de oppervlakte in symbolische uitdrukkingen; een regenboogfietspad, of een regenboog-logo tijdens de Pride week. Tegelijkertijd is geweld en stigmatisering van *queer* personen nog steeds aan de orde. Zo laat onderzoek van Emiel Maliepaard zien dat homojongeren in Amsterdam zich bij het uitgaan soms onveilig voelen. Een van de respondenten in dat onderzoek geeft aan na het stappen in de metro bewust een “stoerdere en mannelijkere houding” aan te nemen, om niet op te vallen.¹ Om *queer* emancipatie naar een hoger niveau te tillen moeten er structurele veranderingen worden doorgevoerd, die het heteronormatieve doorbreken.

Erfgoed kan hier een belangrijke rol in spelen, door een historische spiegel te bieden voor datgene wat we als samenleving belangrijk vinden, waarderen en willen herinneren. Het ontbreken van structurele *queer* representatie komt echter ook terug in het Nederlandse erfgoedveld. *Queer* geschiedenis is niet iets wat op school onderwezen wordt, noch is het een onderwerp dat snel terug te zien is in de historische buitenruimte. Zo kent Nederland slechts één monument dat beschermd is om diens *queer* geschiedenis, namelijk het Homomonument in Amsterdam. Opvallend, omdat Neder-

Een van de weinige afbeeldingen van het interieur van DOK. In de avonden was de dansvloer een drukbezochte plek. Wie dit beu was kon achterin aan een tafel of op een van de krukken plaatsnemen.

land een lange en uitgebreide *queer* geschiedenis heeft.²

Landen als de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk laten zien dat onderzoek naar en erkenning van historische *queer* plekken wel degelijk mogelijk is.³ De nationale erfgoedorganisaties van deze landen hebben onderzoeksprogramma's opgezet naar hun *queer* geschiedenis, waaruit vervolgens locaties zijn aangewezen die beschermd worden en waarvan de geschiedenis wordt verteld. Denk bijvoorbeeld aan de beroemde Stonewall Inn in New York, waar *queer* bezoekers van de bar in opstand kwamen tegen de homofobe autoriteiten die een *raid* op de bar uitvoerden. De *Inn* is in 2016 door president Obama benoemd tot nationaal erfgoed.⁴

Queer historisch onderzoek

Om te beginnen, wat wordt er eigenlijk bedoeld met *queer* in academische termen? De term *queer* kan naar het Nederlands vertaald worden als “vreemd” of “raar” en was oorspronkelijk een denigrerende term voor vooral homoseksuele mannen. Hoewel dit soms nog steeds gebeurt, is de term tegenwoordig vooral geclaimd als geuzenaam door de lhbtiq+-gemeenschap. Olivier Vallerand geeft aan dat *queer* refereert aan datgene wat wringt met de norm. Het verwerpt binaire concepten met normatieve grenzen, en onderzoekt de link

tussen het persoonlijke en een collectieve identiteit. Het heeft een brede connotatie en wil daarmee de complexiteit en fluiditeit van seksualiteit en gender beter vangen.⁵ Het blijft hierin belangrijk om te realiseren dat de *queer* gemeenschap niet één uniforme groep is. De gemene deler is hierbij dat individuen niet conformeren aan conventionele ideeën over seksualiteit en gender.⁶ Zeker wanneer het aankomt op acceptatie en representatie, blijkt dat er nog wezenlijk onderscheid is tussen de verschillende ‘letters’.

Hoewel labels als *queer* en lhbtiq+ recente ontwikkelingen zijn, bestaan de gevoelens en handelingen waar ze naar refereren al langer. Vaak waren deze gevoelens taboe en konden ze alleen in het geheim plaatsvinden. Juist omdat er weinig direct aan homoseksualiteit werd gerefereerd, ontbreekt dit vaak in onze hedendaagse interpretatie van de geschiedenis. Er wordt dan vaak automatisch uitgegaan van een heteronormatieve invulling, zonder dat dit expliciet hard wordt gemaakt met historisch bewijs.⁷ Historische *queer* analyses vragen dan ook niet alleen om een betere reconstructie van het verleden, maar juist om een meer inclusieve manier van het verleden interpreteren en begrijpen. Een waarbij niet automatisch van een heteroseksuele norm wordt uitgegaan.

Queer erfgoed

Deze historische *queer* lens kan ook gebruikt worden om de historische stad te bestuderen. Want ook binnen de erfgoedsector is er een roep om meer inclusief erfgoed. Dit vraagt niet alleen om een bredere blik op erfgoed, maar vooral ook om een andere manier van erfgoed waarderen.

Van oorsprong werd erfgoed namelijk vooral ingezet om eenheid te creëren, bijvoorbeeld binnen de natiestaat. Hierbij werden bepaalde gebouwen en landschappen als exemplarisch gezien voor een land of plek. Hoewel dit eenheid creëert, werkt het aldus Rodney Harrison ook uitsluiting in de hand. Door expliciet te maken wie er bij een bepaalde plek horen, maakt dit stilzwijgend ook duidelijk wie daar buiten staan.⁸ Het erfgoeddiscours dat hieruit voortkomt wordt door Laurajane Smith aangeduid als het *Authorized Heritage Discours* (AHD).⁹

Leidend principe binnen het AHD is dat erfgoedkundige gebouwen en structuren intrinsieke waarde hebben en om deze reden beschermd moeten worden tegen hedendaagse veranderingen en aanpassingen.¹⁰ Deze focus op materiële erfgoedwaarden is nog steeds terug te zien in de criteria waarop erfgoed beoordeeld wordt. Rijksmonumenten bijvoorbeeld moeten voldoen aan één van een vijftal criteria; architectonische waarde, situationele- en ensamblewaarden, cultuurhistorische waarde, gaafheid en herkenbaarheid, en zeldzaamheid. Van deze criteria heeft alleen cultuurhistorische waarde expliciet betrekking op immateriële waarden verbonden aan een plek.¹¹ Hoewel dit aspect dus wel wordt meegenomen in de huidige kaders voor erfgoed, is het in de praktijk zeldzaam voor een plek om alleen op basis van dit criterium een erfgoedstatus te krijgen. Daar komt bij dat nieuwe rijksmonumenten zelden worden aangewezen, omdat Nederland al, zo is de gedachte, een volwaardig monumenten bestand kent.¹²

Op het uitgangspunt dat erfgoed van zichzelf waardevol is, kwam vooral sinds de jaren zeventig kritiek. Erfgoed academië stelden dat erfgoed juist in het heden gemaakt wordt, omdat wij als samenleving constant herijken wat we waardevol vinden en waarom. Dit maakt erfgoed net zo veranderlijk en pluriform als de samenleving zelf. Zo stellen Gregory Ashworth en anderen met hem dat elke samenleving in zekere zin pluriform is. Mensen verschillen van elkaar, niet alleen in cultuur of etniciteit, maar ook in kenmerken als leeftijd, geslacht of seksuele voorkeur. Dit betekent ook dat de manier waarop een samenleving diens geschiedenis waardeert pluriform zou moeten zijn.¹³ Het is daarom dat deze erfgoedhistorici, met bijval van onder andere Smith, stellen dat inclusief erfgoed draait om het erkennen van verschillende waarderingen van de historische stad. Dit is niet zonder conflict, want verschillende gemeenschappen kunnen een andere waardering hebben voor dezelfde locatie.

Voor *queer* erfgoed is dit een belangrijke veronderstelling, omdat *queer* erfgoed niet past binnen het discours van grootsse architectonische of landschappelijke structuren. Zo stellen David Bell en Gill Valentine dat *queer* individuen en gemeenschappen hun ruimte claimen, door actief de alledaagse heteronormatieve ruimte te doorbreken. Dat kunnen kleine interventies zijn, zoals zoenen of een regenboogvlag ophangen, maar ook iets veel groters zoals een *Pride march*. Het zijn dan ook vooral de leden van de gemeenschap die een ruimte *queer* maken.¹⁴ Aaron Betsky sluit hierop aan. Hij vertelt hoe een *queer* danszaal in New York elke avond opnieuw werd omgebouwd tot een “20ste-eeuws Versailles”. Het *camp* samenspel van bewegende lichamen, licht, geluid en ritme creëren hier een tijdelijke architectuur, die de *queer* bezoekers bindt aan de plek.¹⁵ Vallerand geeft aan dat dit alomvattend is. *Queer* personen zijn overal, en verhouden zich constant tot een bepaalde norm. Geen enkele ruimte is daarom volledig *queer* of niet-*queer*. Het verhoudt zich altijd tot een langere geschiedenis en verschillend gebruik door een verscheidenheid aan individuen. *Queer* ruimtes berusten daarom niet alleen op tijdelijke interventies, maar gaan ook over het intentionele gebruik van architectuur door *queer* individuen.¹⁶

Gay disco DOK als casestudy

In dit artikel onderzoek ik op welke manier historische *queer* plekken kunnen bijdragen aan het erfgoed discours, om daarmee tot een inclusiever discours te komen. Ik wil laten zien dat *queer* geschiedenis ook in Amsterdam sporen heeft achtergelaten in de historische ruimte. Ik laat hierbij zien op welke manier deze ruimtes tot stand zijn gekomen, en of en hoe deze tegenwoordig worden gewaardeerd. Dit illustreer ik aan de hand van een casus, de historische gay disco DOK, gevestigd in het Odeon gebouw. Dit is een plek die een belangrijke rol heeft gespeeld in de *queer* geschiedenis van Amsterdam, maar nu niet meer als zodanig herkenbaar is – tenzij je weet waar je moet kijken.

Bij de geschiedschrijving van het Odeon gebouw wordt er vaak over de betekenis van deze plek heen gekeken. Iets wat auteur Hans Hafkamp in de jaren tachtig al opmerkte over het programma ‘Waar het gebeurde in Amsterdam’ van Willem

>>

Holsbergen, over het Odeon. Hierin werd slechts een zijdelingse opmerking over het DOK gemaakt, terwijl er veel breder werd uitgeweid over de architectuur en diens geschiedenis als koopmanshuis. Voor Hafkamp werd het DOK hier te makkelijk afgedaan als een functie die niet binnen het narratief van het Odeon als grachtenpand past.¹⁷ Tegenwoordig is er op het internet wel meer over het DOK te vinden. Zo wijdt de Amsterdam Cultuurhistorische Vereniging (ACHV) er op hun website een korte paragraaf aan. Een deel daarvan luidt: “In 1952 opende het COC er een nationaal tehuis, een soort vrijschool voor homoseksuelen. In 1954 werd het nationaal tehuis DOK. In tegenstelling tot het COC dat cultuur en ontspanning hoog in het vaandel had staan, was DOK tamelijk ordinair en kreeg al snel de naam van vleesmarkt.”¹⁸ Het is hier wel de vraag of deze subjectief ingestoken beschrijving recht doet aan de betekenis die DOK had binnen de homoscene.

In de volgende paragrafen zal ik laten zien waarom het DOK zo'n belangrijke rol heeft gespeeld in het homoleven van de jaren vijftig tot tachtig en hoe er op een kritische manier naar de huidige waardering van het Odeon moet worden gekeken. De casus van het DOK zal duidelijk maken dat het Odeon gebouw om meer gewaardeerd kan worden dan architectonische waarden alleen, als deze plek vanuit een *queer* perspectief onderzocht wordt.

Bronnen en methoden

Dit artikel is gebaseerd op mijn masterscriptie voor de Vrije Universiteit Amsterdam, waarin ik ook Café 't Mandje en de oude COC Sociëteit aan de Rozenstraat in Amsterdam onderzoek.¹⁹ Ik heb hiervoor een combinatie van onderzoeksmethoden gebruikt. Zo heb ik archiefonderzoek gedaan in het Amsterdam Archief en het IHLIA, een archief voor LHBTI-geschiedenis. In deze archieven heb ik gebruik gemaakt van historische foto's en plattegronden van het DOK. Ook heb ik gekeken naar periodieke tijdschriften uit die tijd. Een belangrijke bron was *De Kring*, dat in 1957 en 1958 door de Odeon Kring werd uitgeven.

Een belangrijke additionele bron uit het IHLIA was de collectie 'Roze Levensverhalen', met daarin verhalen van *queer* ouderen over hun connectie met de gemeenschap. Vooral de verhalen van Peter Lotgering²⁰ en Rijkjan Sikkels hielpen bij de DOK casus.²¹

Naast archief onderzoek heb ik personen geïnterviewd die verbonden zijn met de onderzochte locaties. Voor de DOK casus interviewde ik een viertal personen. Ik sprak met Peter Koops, die uitgebreid onderzoek deed naar de homo-horeca in Amsterdam. Ik sprak oud-hoogleraar homostudies Gert Hekma (Universiteit van Amsterdam), die het DOK zelf ook veelvuldig bezocht heeft. Ten slotte kwam ik via mijn netwerk terecht bij Leonard (fictieve naam) en Lester, die elkaar ontmoet hebben in het DOK.

Queer erfgoed in Amsterdam

Ook in Amsterdam zijn *queer* geschiedenissen aanwezig. Hoewel Amsterdam sinds het einde van de twintigste eeuw bekend staat als een van de gay steden van Europa, is dit niet altijd even zichtbaar in de historische stad. Wie op zoek is naar sporen van het *queer* verleden van de stad, moet soms goed zoeken om deze te herkennen.

Amsterdam kent een lange *queer* geschiedenis, zo oud als de stad zelf. De vroege geschiedenis is vooral bekend uit gerechtelijke documenten, zoals die van de sodomie vervolgingen in de Republiek van 1730 tot 1732. Deze vervolgingen begonnen in Utrecht, waar de *cruise* zone rondom de ruïnes van de Domtoren werd opgerold. *Cruising* zones waren openbare, vaak beschutte plekken, waar voornamelijk homoseksuelen naartoe gingen voor seks. Voor veel mannen was dit de enige mogelijkheid tot seksueel contact, zeker op plekken waar homoseksualiteit gestigmatiseerd was.²² In Amsterdam waren de meeste veroordelingen bij verstek. Het nieuws over de vervolgingen had de stad sneller bereikt dan de wet, en veel veroordeelden waren al op de vlucht geslagen.²³

Amsterdam kwam echter pas echt op als 'Gay capital' van Europa in de tweede helft van de twintigste eeuw. Deze pe-

Tegenwoordig zit er een restaurant in de Odeon kelder. Zij hebben een nieuwe ingang laten bouwen (in het midden, met de rode monden). De deur links bood toegang tot het DOK. Na de garderobe en een lange gang, kwamen bezoekers bij de dansvloer.

Bron: eigen werk.

riode werd gekenmerkt door een seksuele revolutie, die de omgang tussen jongens en meisjes normaliseerde. Ironisch genoeg zorgde dit tegelijkertijd voor een duidelijker onderscheid tussen diegenen die wel en niet op het andere geslacht vielen. Waar homoseksualiteit hiervoor nog als een bepaalde gedragsuiting werd beschouwd, werd het nu als onderdeel van iemands identiteit gezien. Het leidde tot een sterkere dichotomie tussen hetero- en homoseksualiteit, en een verdere stigmatisering van individuen die niet binnen de algemeen geldende genderrollen vielen.²⁴

Homoseksuelen kwamen hiermee steeds verder buiten 'het reguliere leven' te staan, waarmee een steeds uitgebreidere subcultuur ontstond. En hoewel deze ontwikkeling in vrijwel alle grote Nederlandse steden plaatsvond, had Amsterdam de grootste scene. Niet alleen waren er volop ontmoetingsplekken, zoals sauna's, cafés, clubs, of *cruising* gebieden²⁵, maar ook plekken als kappers en boekwinkels die zich op een voornamelijk homoseksuele clientèle richtten.²⁶

De Odeon Kelder

Het is ook in deze periode dat mijn casus, het DOK in het Odeon gebouw, opkwam en bloeide. Het Odeon gebouw, tegenwoordig een rijksmonument, is gelegen in de historische grachtengordel van Amsterdam, aan de Singel bij het Koningsplein. Dit grachtenpand, gebouwd tussen 1621 en 1622, heette oorspronkelijk het 'Nürnberg Huis' en fungeerde als koopmanshuis. In 1837 werd het gebouw verkocht aan ene Eduard Croese, die er een gerenommeerde concertzaal van maakte. Daarbij werd er in het gebouw muziekles gegeven en was er ruimte voor vergaderingen en conferenties. Begin twintigste eeuw was de concertzaal verouderd en sloot deze de deuren, en huiskens er opeenvolgend een theaterzaal, bioscoop, gemeentelijke winkel en ten slotte een veilingzaal in het Odeon gebouw. Tijdens de Tweede Wereldoorlog deed de kelder van het gebouw zelfs dienst als Duitse bierkelder. De associatie met het Naziregime zorgde er na de oorlog voor dat de prijs van het gebouw relatief laag was. Het was deze laatste invulling die uiteindelijk ruimte bood voor een van Amsterdams belangrijkste gay clubs in die periode, het DOK.

De kelder van het Odeon gebouw werd in 1952 gekocht door het COC, die hier een sociëteit opende. Deze zou uiteindelijk het DOK (zeg: dee-oo-kaa) gaan heten, kort voor 'De Odeon Kelder'.²⁷ Volgens Peter Koop werd hier in de volksmond schertsend naar verwezen als 'De Oude Kringspier'. Het COC, wat staat voor Cultuur- en ontspanningscentrum, werd opgericht in 1946 als een vereniging voor homoseksuelen. Hoewel homoseksualiteit vlak na de oorlog alles behalve onomstreden was – het COC koos niet voor niks voor een verhullende naam – heerste er in Nederland over het algemeen een gedoogbeleid. Het was beter om homoseksuelen achter gesloten deuren hun ding te laten doen, dan dat ze openlijk de jeugd zouden beïnvloeden, was de gedachte.²⁸ Dit maakte het mogelijk voor het COC om achter gesloten deuren de Odeon kelder te exploiteren en hier bijeenkomsten en feesten te geven.

De periode met het toch wat nettere en idealistischere COC aan het roer was niet van lange duur, want al snel ontstond er

Bron: G. Hekma, *De Roze Rand van Donker Amsterdam*

Vermoedelijk een nieuwjaarsfeest in het DOK. Foto's van het DOK en diens bezoekers zijn zeldzaam. Deze komt uit de collectie van Jan Carel Warffemius.

onenigheid binnen de vereniging. De penningmeester van de sociëteit, bekend als Lou Charité, raakte in de clinch met de rest van het COC door het DOK op zijn eigen naam te zetten. De club was inmiddels aardig lucratief geworden. In 1955 vertrok het COC, om een paar straten verderop een tweede sociëteit te beginnen, De Schakel.²⁹ Hoewel de rivaliteit tussen het COC en DOK bestuur nog jaren zou voortduren, was dit voor hun clientèle minder van belang. In het interview met Hekma vertelt hij bijvoorbeeld dat beide clubs hun eigen karakter hadden – De Schakel eleganter vormgegeven en door sommigen beschreven als braver, het DOK wat rauwer en speelser. Hekma: "Nouja DOK was wat populairder en ordinaarder. En ietsje drukker denk ik ook. Bij het COC zaten ook hele oude mensen, van het COC zelf. [...] Maar ja, de Schakel was soms echt, hoe zal ik het zeggen, een truttent."³⁰

In zijn interview geeft Peter Koops aan dat er in de avonden voldoende verkeer tussen beide clubs was, van bezoekers die eerst naar de ene club gingen om vervolgens bij de burens af te sluiten. De tussengelegen Leidsestraat veranderde daarmee 's nachts in een straat met homoverkeer. Daarbij bood het minderjarigen een plek om contact te vinden. Jongens onder de 21 jaar mochten vanwege het beruchte artikel 248bis de clubs namelijk niet in.³¹ De straat werd hierdoor omgedoopt tot 'Rue de Vaseline'.

Hekma vertelt dat het bestaan van het DOK en de Schakel zeker niet in heel Amsterdam bekend was, maar dat veel mensen die het wel kenden een oogje toeknepen en wegkeken. Ook de autoriteiten lieten de clubs met rust, zolang alles achter gesloten deuren rustig verliep. Echter, in het openbaar traden autoriteiten wel op. Zo werden pisbakken actief gecontroleerd om cruisende homomannen te arresteren. Ook was 'Potenrammen', homo's in elkaar slaan, zeker voor 1980 nog een regelmatig voorkomend fenomeen waar de politie weinig tegen deed.

Nachten in het DOK

Het DOK werd al snel een bekende en drukbezochte plek. Het was in de jaren vijftig en zestig een van de weinige plekken in Amsterdam waar personen van hetzelfde geslacht met >>

elkaar konden dansen, zonder dat de zedenpolitie de boel opbrak. Zelfs in café 't Mandje op de Zeedijk, een homovriendelijke bar die al voor de Tweede Wereldoorlog gerund werd door de openlijk lesbische uitbaatster Bet van Beeren, was het de meeste dagen verboden om met een partner van hetzelfde geslacht te dansen.³² Daarbij hielp het dat het DOK een van de weinige plekken was in Amsterdam met een nachtelijke drankvergunning en daardoor drank kon blijven schenken na middernacht.

Om het DOK binnen te komen moesten bezoekers aanbellen bij een grote metalen deur, met een klein luikje erin voor de uitsmijter. Deze kon van hieruit bepalen of de aanbeller welkom was of niet en de deur openen. Dit werd niet door alle bezoekers gewaardeerd, het gaf een geheimzinnig en bijna illegaal gevoel. In een ingezonden brief aan clubblad SEK stelt een bezoeker dat het net een padvindershut is, waarbij alleen het wachtwoord ontbreekt.³³

Voor velen was het toch een overkombare horde, want eenmaal binnen stond het al snel vol met andere bezoekers. Dit waren vooral homomannen, want het DOK bleef toch bij uitstek een homodisco. Vrouwen waren wel welkom en er waren ook regelmatig lesbische vrouwen te vinden. Al was dit maar een handjevol in vergelijking met de rest van de bezoekers. Ook waren er vaak hetero vrouwen, die meegingen met een homo vriendje. Heteromannen waren een uitzondering en werden vaak ook geweerd om potenrammen te voorkomen.

De bekendheid van het DOK reikte ver, jongens uit heel Nederland kwamen naar Amsterdam voor een avond in de club, om vervolgens de eerste trein terug naar huis te nemen. Maar de bekendheid strekte ook buiten de landsgrenzen. Het DOK werd veelvuldig bezocht door toeristen van over de hele wereld, die een weekend naar Amsterdam kwamen voor het homo leven. Bezoekers van de club hadden daarbij ook regelmatig de kans Nederlandse en internationale beroemdheden tegen het lijf te lopen op de dansvloer. Van bekendheden als Edward Heath, Divine en Johnny Jordaan word gezegd dat ze het DOK bezocht hebben, al is dat in de meeste gevallen niet helemaal met zekerheid te achterhalen.³⁴

Uiteindelijk was de ontmoeting van andere homomannen op de dansvloer van het DOK de clubs belangrijkste trekpleister. Het DOK was geen seksclub en er waren ook geen *darkrooms*, maar het was wel een plek waar menig nachtelijke afspraak begon. Volgens Hekma was de plaskrul tegenover het DOK, onder de bibliotheek van UvA, mede hierdoor een bekende *cruising*-locatie. Niet om hiermee te stellen dat het bezoekers vooral om het vinden van een *one-night-stand* ging. Een van mijn respondenten, Lester, was in de jaren zeventig een Amerikaanse expat in Nederland. Hij vertelt hoe hij zijn vriendengroep van vooral andere Amerikanen en Engelsen in het DOK ontmoette en hoe het DOK de plek was waar hij die zomer zijn partner Leonard (fictieve naam) leerde kennen. Ze hadden elkaar al eerder gezien in een andere bar, maar die stond zo vol dat ze elkaar niet kon-

De ingang van het DOK zat verscholen achter de gevel van het Odeon gebouw. Het enige wat doet vermoeden dat hier een discotheek achter verscholen gaat is het bordje links. Er staat: L.J. Chartié, D.O.K. club, tapvergunning.

den spreken. Gelukkig kwamen ze elkaar het volgende weekend per toeval weer tegen in het DOK, al was Leonard daar eigenlijk voor iemand anders. Leonard verteld:

"Ik kwam op straat iemand tegen, en we hadden oogcontact. Toen hebben we afgesproken laten we elkaar ontmoeten in DOK. En ik ben vergeten uit welk land, maar het was een zwarte man. En toen kwam deze jongen niet opdagen, maar Lester wel. En Lester is ook een zwarte man, en op die manier hebben we contact gemaakt. En ik heb dat nooit verteld, tot twintig jaar geleden ofzo. Dat ik in DOK voor een ander was."³⁵

'Onontdekt' *queer* erfgoed voor het oprapen

De betekenis van het DOK voor het homoleven mag niet onderschat worden. Hoewel het DOK zelf een geringe emancipatoire insteek had – het ging immers vooral om geld verdienen en mooie avonden neerzetten – was het toch een van de weinige plekken waar veel homo's zichzelf, en elkaar, konden ontdekken. Zelfs na DOK's bloeiperiode en diens sluiting eind jaren tachtig, bleef de plek een inspiratie voor latere Amsterdamse clubs als de iT en de Roxy.

Toch is het DOK tegenwoordig niet meer te herkennen, het bordje met DOK aan de gevel is verwijderd en binnenin zit nu een restaurant. Het Odeon gebouw valt hierdoor moeiteloos samen met de rest van de grachtenpanden aan de Singel en wordt hier ook om gewaardeerd. In lijn met de voornamelijk materiële criteria voor erfgoed, levert de architectonische waarde het Odeon gebouw een monumentstatus op. Het Odeon gebouw maakt immers deel uit van de Amsterdamse grachtengordel, een erfgoedlandschap met internationale allure, en past dan ook moeiteloos binnen dit narratief. Door de focus op dit narratief te leggen, raakt de bijzondere

geschiedenis van de Odeon kelder ver op de achtergrond.

De casus van het DOK laat daarmee zien dat belangrijke elementen van *queer* geschiedenis doordrongen zijn in de historische lagen van onze stad, juist ook op plekken waar je ze niet meteen zou verwachten. Hoewel het DOK slechts een in verhouding korte periode in het Odeon zat, is deze *queer* geschiedenis onlosmakelijk verbonden aan de plek. Door het Odeon te profileren als een typisch Amsterdams grachtenpand, wordt het doorgaans ook binnen dit narratief herinnerd. Deze geschiedenis komt dan ook terug in de beschrijvingen van het Odeon als erfgoed. Maar dit dominante verhaal schuurt met het alternatieve verhaal van de kelder van het Odeon, dat onderbelicht blijft. Wie niet weet dat hier ooit een iconische homoclub zat, zal dit dan ook niet snel terug kunnen zien aan de gevel van het gebouw. Waar de geschiedenis van Odeon als koopmanshuis in de stenen staat geschreven, is diens *queer* geschiedenis onleesbaar en onzichtbaar voor de toevallige passant.

Het is deze onzichtbaarheid waar *queer theory* ons als erfgoedsector op wijst. Want soms zijn we ons er helemaal niet van bewust als delen van het verhaal missen, totdat iemand ons erop wijst. De casus van het DOK laat dan ook zien dat de historische laag van de stad uit een rijkgekleurde verscheidenheid van verhalen bestaat, die soms met elkaar conflicteren. Uiteindelijk zijn wij het die kiezen welke verhalen terug komen en het stempel 'erfgoed' krijgen, en welke verdwijnen. Dit vraagt om een andere manier van waarderen, waarbij juist ook wordt gekeken naar de totale geschiedenis van een plek. Het ene narratief hoeft het andere hierbij niet uit te sluiten en te verdringen, maar kan een aanvulling zijn. Juist door deze geschiedenissen naast elkaar te laten zien en te waarderen, kan er een meer volledig beeld van de geschiedenis van een plek worden uitgedragen. Bij het waarderen van erfgoed roept dit de vraag op of we de uitvoering van dit kader niet moeten herzien naar een waarbij architectuurhistorie op meer gelijke voet staat met historische waarden die een andere kant van het verhaal vertellen. In tegenstelling tot de generaties lesbiennes, homo's, en andere *queer* personen die voorgingen, hoeft mijn generatie dankzij hun inspanningen niet meer in de kast te leven. In ieder geval niet in Nederland. Waar het DOK nog verscholen was achter een dikke deur, hangen tegenwoordig de regenboogvlaggen op bijna elke straathoek van Amsterdam. Misschien is het daarom nu wel de tijd om *Pride* ook in ons erfgoed terug te laten zien, zodat ook wij ons steentje kunnen bijdragen aan het doorlopende proces van *queer* emancipatie. ///

Noten:

- ¹ E. Maliepaard, *Een dag uit het Leven van homoseksuele studenten in Amsterdam: Over de invloed van heteronormativiteit*, masterscriptie Universiteit Leiden, 2010.
- ² T.C. Coenraads, *Pink Heritage, the Amsterdam Story* (Cottbus-Senftenberg 2017).
- ³ Zie bijvoorbeeld het onderzoek van R. Sandell, R. Lennon, M. Smith en A. Lincoln, *Prejudice and Pride: LGBTQ heritage and its contemporary implications* (Leicester 2018).
- ⁴ B.A. Varga, T.A. Beck, en S.J. Thornton, 'Celebrating Stonewall at 50: A Culturally Geographic Approach to Introducing LGBT Themes', *The Social Studies*, 110:1 (2019) 33-42.
- ⁵ O. Vallerand, 'Queer Looks On Architecture: From Challenging Identity-Based Approaches to Spatial Thinking', *Architecture daily* (2021).

- ⁶ A. Jagose, 'Queer Theory', *Australian Humanities Review*, 4 (1996).
- ⁷ T.A. Dowson, 'Why Queer Archaeology? An Introduction', *World Archaeology*, 32:2 (2000) 161-165.
- ⁸ R. Harrison, 'Multicultural and minority heritage', in T. Benton (red.), *Understanding heritage and memory* (Manchester 2010) 164-201.
- ⁹ L. Smith, *Uses of heritage* (New York 2006) 11-20.
- ¹⁰ Smith, *Uses of heritage*, 29.
- ¹¹ Te vinden op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Waarderingscriteria Bouwkunst. <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2019/01/01/waarderingscriteria>
- ¹² Te lezen op: <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/monumenten-aanwijzen-en-afvoeren/voorstellen-indienen#:~:text=Voor%20aanwijzen%20van%20nieuwe%20rijksmonumenten,alleen%20nog%20in%20speciale%20aanwijzingsprogramma's>.
- ¹³ G. Ashworth, B. Graham, J. Tunbridge, *Pluralising Pasts* (New York 2007).
- ¹⁴ D. Bell en G. Valentine, *Mapping desire: geographies of sexualities* (Londen en New York 1995).
- ¹⁵ A. Betsky, *Queer space: architecture and same-sex desire* (New York 1997).
- ¹⁶ Vallerand, 'Queer Looks On Architecture'.
- ¹⁷ H. Hafkamp, IHLIA, *dgb periodieken*, in SEK (6 juli 1986): 'De onderkant van Singel 460'.
- ¹⁸ Op de website van de ACHV: 'Singel 460', <https://www.amsterdamhiv.nl/wiki/singel460.html> (geraadpleegd op 28 januari 2022).
- ¹⁹ Deze is te vinden in de scriptie database van de VU. T. van Heusden, *Queering Historical Amsterdam: A case study of three queer heritage sites in Amsterdam* (Amsterdam 2021).
- ²⁰ R. van Goor, *Peter Lotgering: "What A Dump!"* (Amsterdam 2013), in het IHLIA.
- ²¹ M. Otten, *Rijkjan Sikkels: Een goede vriend* (Amsterdam 2020) in het IHLIA.
- ²² D. Higgs, 'The gay city in history', D. Higgs (red.), *Queer Sites: gay urban histories since 1600* (Londen 1999) 24-40.
- ²³ G. Hekma, 'Amsterdam', in: D. Higgs (red.), *Queer Sites: Gay Urban Histories Since 1600*, (Londen 1999) 61-88.
- ²⁴ G. Hekma, *Homoseksualiteit in Nederland van 1730 tot de Moderne Tijd* (Amsterdam 2004).
- ²⁵ *Cruising* is afgeleid van het woord Nederlandse woord 'cruisen'. Het refereert aan het zoeken naar seksuele contacten in de buitenlucht, en is vooral in de homoscene een bekend begrip.
- ²⁶ Hekma, *Homoseksualiteit in Nederland*, 161.
- ²⁷ H. Warmerdam en P. Koenders, *Cultuur en Ontspanning: Het COC 1946-1966* (Utrecht 1987) 166-180, aldaar 166.
- ²⁸ Warmerdam en Koenders, *Cultuur en Ontspanning*, 166-180, aldaar 175.
- ²⁹ Warmerdam en Koenders, *Cultuur en Ontspanning*, 166-180, aldaar 169-172.
- ³⁰ Interview met Gert Hekma, transcript op te vragen bij auteur.
- ³¹ Artikel 248bis hield in dat iemand ouder dan 21 geen seks mocht hebben met iemand onder deze leeftijd. De regel gold alleen voor homoseksuele relaties, en was bedoeld jongeren te 'beschermen' tegen homoseksualiteit. P. De Haan, Artikel 248bis, <https://withpride.ihlia.nl/story/artikel-248bis/> (geraadpleegd op 28 januari 2022).
- ³² G. Hekma, 'Een sterke pot achter de tap: Bet van Beeren En 't Mandje', *Tijdschrift Voor Biografie* 4.3 (2016) 32-37.
- ³³ H. Hafkamp, 'Terugkeer Naar Het DOK', *Gaynews*, <https://www.gaynews.nl/artikel/2717/Terugkeer-naar-het-DOK/> (geraadpleegd 29 januari 2022).
- ³⁴ G. Hekma, *De Roze rand van Donker Amsterdam* (Amsterdam 1992).
- ³⁵ Interview met Leonard (fictieve naam), transcript op te vragen bij auteur.

Tim van Heusden (1997) heeft een master in Planologie (Universiteit Utrecht) en in *Heritage Studies* (Vrije Universiteit). Zijn onderzoek richt zich op een inclusiever erfgoedveld, en specifiek op *queer* erfgoed in Amsterdam.

Contact: tim@jongehonden.com

Transgenderemancipatie in Nederland rond de eeuwwisseling

Een genderidentiteit buiten man of vrouw

In 1981 klopt een transgender vrouw aan bij de Nederlandse Genderstichting. Deze organisatie, opgericht in de jaren zeventig, geeft medische en maatschappelijke hulp aan transgender personen. De wens van deze anonieme vrouw, die zich voorstelt met de initialen Y.S., is ongebruikelijk in de ogen van medische specialisten. In plaats van een volledige transitie bestaande uit zowel hormoontherapie als een geslachtsoperatie wenst zij louter het gebruik van vrouwelijke hormonen. In de ogen van de endocrinologen en artsen is dit onwenselijk en daarom wijzen ze dit verzoek af. De vrouw gaat in bezwaar en schrijft een boze brief naar de Landelijke Werkgroep Travestie en Transsexualiteit, de Nederlandse zelfhulpgroep voor mensen met genderdysforie. In haar brief betreurt ze dat haar zelfkennis en die van andere transmensen niet serieus wordt genomen. "Tenslotte is het ons lichaam!" eindigt ze. Zij is een van de weinigen die deze gedachten op papier zet en naar de werkgroep verstuurt. Het duurt tot de eeuwwisseling tot dit geluid groeit. Het idee dat gender uit een breed spectrum bestaat en meer omhelst dan man of vrouw wordt rond 2000 steeds meer geuit.

/ Marc van Velzen /

De geschiedschrijving van transgender personen in Nederland richt zich hoofdzakelijk op mensen die zich identificeren als man of vrouw. Dat veel transpersonen vroeger en nu die binaire tweedeling ervaarden als te beperkend en op andere wijze hun identiteit vormgaven is daarentegen nog nauwelijks bestudeerd. Dit artikel kijkt naar de wijze waarop mensen die zich identificeerden als non-binair uiting gaven aan deze identiteit.¹ Daarnaast wordt duidelijk hoe deze identiteitsuiting door de jaren heen, ondanks blokkades, meer zichtbaarheid kreeg via nieuwe taaluitingen, discussies over protocollen in de zorg en dankzij een herziene wetgeving.

De zichtbaarheid van transgender personen die zich niet eenduidig als man of vrouw identificeerden, ook wel non-binair genoemd, wordt bekeken vanuit drie perspectieven. Allereerst kijk ik naar de zelfexpressie van deze transgender personen. Uitingen in taal zijn hierbij een belangrijk middel. Transgender personen gebruikten diverse woorden om zichzelf mee te uiten. Daarnaast wordt gekeken naar de transgenderzorg, waar de zelfexpressie van non-binaire personen in aanraking kwam met medische (on)mogelijkheden. Als laatste wordt gekeken naar erkenning vanuit de maatschappij. Voor dit onderzoek is gekozen voor een tijdsperiode die begint vanaf 1992, het jaar waarin de term 'transgender' gehanteerd wordt om het genderspectrum te duiden. In de jaren die erop volgden, ontstonden in Nederland meerdere belangengroepen die het idee van gender als spectrum onder de aandacht wilden brengen. Door deze drie perspectieven wordt duidelijk dat mensen met een non-binaire identiteit altijd al in de samenleving aanwezig waren, maar op verschillende blokkades stuitten. Daarnaast laat dit artikel zien hoe via de transgenderemancipatie zichtbaarheid voor non-binaire personen toenam in de maatschappij.

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van kranten- en tijdschriftartikelen die tussen 1992 en 2021 gepubliceerd werden over transgender personen die zich noch man noch vrouw voelden. Daarnaast is gekeken naar rapporten, vergadernotulen, persoonlijke archieven en verslagen van mensen die actief waren in belangengroepen als TNN (Transgender Netwerk Nederland) en stichting T-Image (een belangengroep die positieve beeldvorming van transgender mensen centraal stelt). Andere bronnen zijn websites die transgender personen gebruikten als medium voor genderneutrale taal en pamfletten over activiteiten die tussen 1992 en 2021 door belangengroepen georganiseerd zijn. Daarnaast zijn tien personen geïnterviewd voor dit onderzoek. Zij zijn afkomstig uit verschillende belangengroepen die zich in de laatste dertig jaar hebben ingezet voor meer zichtbaarheid van non-binaire personen.

Kam Wai Kui (rechts) en gendertheoretica Kate Bornstein tijdens een editie van het Transgender Filmfestival.

Een andere beeldvorming van transpersonen

In de herfst van 2001, vindt in cultureel centrum De Balie in Amsterdam vijf dagen lang het Nederlands Transgender Filmfestival plaats. In tegenstelling tot dertig jaar terug is de representatie van transgender personen niet langer gericht op medische ingrepen en op het moeilijke leven als patiënt. Voor het eerst komt de Nederlandse transgender gemeenschap bijeen in een gebouw met aanzien. Dit uitverkochte vijfdaagse feest heeft als doel om te laten zien hoe divers de transgender gemeenschap is. Lang niet alle aanwezigen identificeren zich hier met de identiteiten ‘man’ of ‘vrouw’. Sommigen identificeren zich bovendien niet als transgender, maar hanteren liever de term ‘genderqueer’, om te laten zien dat ze een leven leiden zonder aanduiding van een duidelijk hokje.

De vertoonde films laten hele andere verhalen van transgender personen zien dan de krantenartikelen en documentaires op tv. “Die films gaven verschillende genderexpressies aan”, vertelt festivaldirecteur Kam Wai Kui. “Ik vond het interessanter om dat te laten zien dan het narratief waarin mensen zich ongelukkig voelden en naar een ander gender wilden overstappen. Want dat verhaal kennen wij heel erg goed in Nederland. Tegelijkertijd zag ik zoveel mensen die überhaupt geen hormonen of een operatie wilden ondergaan. Zij voelden zich niet strikt man of strikt vrouw”, aldus Kui.²

De beeldvorming van transseksualiteit moest in de ogen van Kui nodig veranderen. Wie aan het einde van de twintigste eeuw aan transseksuelen dacht – de term die destijds gangbaar was – associeerde dit snel met medische handelingen. Begrippen als transseksualiteit – die sinds 1950 gangbaar waren – hadden een medisch-pathologische connotatie: het lichaam heeft een probleem dat zo snel mogelijk moet worden opgelost.³

Het was sinds de jaren zeventig dat de transgenderzorg in Nederland vaste grond onder de voeten kreeg, dankzij de inzet van de progressieve hormoonarts Otto de Vaal, die een spreekuur opende voor transpersonen. Voor die tijd werden transgender personen omschreven als perverse figuren met een geestesziekte. Nu kwam daar verandering in. Mede dankzij de zelfhulpgroep Travestie en Transseksualiteit (T&T) traden transgender personen steeds meer naar buiten toe en sindsdien omschreven de media hen als mensen met een diepgevoeld en authentiek verlangen.⁴

Wanneer een transgender persoon werd geïnterviewd, lag de focus vooral op de wens om lichamelijk van geslacht te veranderen.⁵ Deze interviews en reportages kenmerkten zich door een narratief dat bestond uit elementen als verstoting van vrienden of familie, eenzaamheid, isolatie en onbegrip van de samenleving. De behandeling van transgender personen werd hierin beschouwd als levensreddend en behulpzaam, maar tegelijkertijd moest het leven na de transitie beschouwd worden als een revalidatieproces.⁶ “Items op de Nederlandse televisie namen dit stramen over en maakten reportages met transgender personen over hun ‘moeilijke jeugd’, trauma’s rond genderidentiteit en een langdurig medisch traject”, concludeerde Kam Wai Kui tijdens het organiseren van het festival.⁷

Een veranderende hulpvraag bij het genderteam

De definities die de Genderstichting gaf aan transseksualiteit bood ruimte aan twee erkende genderidentiteiten: man of vrouw. Vanaf 1973 stuurde deze stichting patiënten door naar een gespecialiseerd team in het VU-ziekenhuis in Amsterdam. Bij dit genderteam van de Vrije Universiteit (VU) werden hormonen voorgeschreven en na enkele jaren vonden hier ook chirurgische ingrepen plaats. Voor diegenen die zich als geen van beiden identificeerden of degenen die zowel mannelijke als vrouwelijke kenmerken aan zichzelf toeschreven, was geen protocol geschreven.

Het was in de jaren tachtig voor het eerst dat enkele transgender personen de strikte seksetweedeling bekritiseerden. Een van hen was Y.S., die alleen vrouwelijke hormonen wilde.⁸ De transvrouw en activiste Betty Paërl definieerde transgender personen als “mannen die als vrouw leven. Op die manier zit de paradox van man én vrouw in de definitie”, stelde ze.⁹ Ook specialisten van de Genderstichting constateerden dat niet iedereen zich eenduidig als man of vrouw identificeerde. Naast klassiek transseksuele identiteiten waren er mensen met een “onbestemde genderidentiteit” schreef een van de artsen.¹⁰

Chirurgen hadden moeite met personen die tussen man en vrouw in stonden. Het team zag wel dat ze bestonden, maar stond terughoudend tegenover een geslachtsaanpassende behandeling. Alleen iemand die in het verkeerde lichaam zat, kon een behandeling krijgen. Daarnaast gold de voorwaarde dat er sprake moest zijn van een onveranderbare cross-genderidentiteit. Een behandeling met bijvoorbeeld alleen hormonen werd geweigerd. Kortom: het officiële behandelprotocol van het genderteam bleef leidend tussen de jaren zeventig en jaren negentig van de vorige eeuw.¹¹

Genderchirurg Joris Hage die in de jaren negentig de chirurgische behandelingen deed, merkte echter dat er verschillende personen waren die niet het volledige proces van de lichamelijke aanpassing volgden. Een kwart van de transvrouwen die in de jaren negentig geïndiceerd werd voor een vaginaplastiek brak de behandelingen af. Zij volgden de hormoonbehandeling en de borstoperatie, maar als de dag van ‘de grote operatie’ kwam, lieten zij zich niet langer zien. Hage maakte daarop een pleidooi om deze mensen op te nemen in de diagnostiek. Volgens deze genderchirurg ging het om 24 procent van de mensen die een behandeling wensten.¹²

Het pleidooi voor een gedeeltelijke geslachtsverandering werd steeds sterker, onder meer vanuit de stichting Rene(é), die in 1996 werd opgericht. Diens leden maakten zich hard voor de rechten van de ‘transgenderist’. Onder deze term werden mensen verstaan die zowel mannelijke als vrouwelijke geslachtskenmerken wilden bezitten.

Nu de medische protocollen vanuit zowel transgender personen als psychologen en medische behandelaars onder vuur lagen, organiseerde endocrinoloog Louis Gooren, die de leiding over het genderteam had, een symposium in 1996. De titel daarvan luidde: *het derde geslacht*. Gooren uitte hier nog zijn bedenkingen over alternatieve behandelingen.

De geluiden van deze ‘transgenderisten’ werden niet alleen door het genderteam kritisch waargenomen. De Amster- >>

damse krant *Het Parool* omschreef deze mensen als een “wanorde in de klassieke man-vrouw-verdeling waaronder uiteindelijk ook transseksuelen vallen”.¹³ De voorzichtigheid van het genderteam leidde tot onbegrip en woede bij transgenderisten. Een van hen reageerde kwaad: “In feite zegt Gooren dat wij niet normaal zijn. Minder normaal zelfs dan de gewone transseksueel.”¹⁴

De kritiek op de officiële behandelprotocollen nam echter verder toe in de jaren die volgden.¹⁵ Toen psycholoog en hoogleraar Medische Psychologie Peggy Cohen-Kettenis in 2003 haar inaugurele rede hield aan het VUmc hield ze een pleidooi voor meer aandacht en onderzoek naar varianten in transsexualiteit. Het genderteam besloot om een vooronderzoek te starten onder patiënten die geen volledige transitie wilden. Zij werden gemonitord en geleidelijk aan werden meer patiënten geholpen. Het waren de eerste stappen in een aangepaste behandelvisie.¹⁶

Exterieur van De Balie.

Nederland hanteert de term ‘transgender’

In de jaren negentig hanteerde de Amerikaanse activiste Leslie Feinberg het woord ‘transgender’ als term waarmee verwezen werd naar personen die zich noch als man, noch als vrouw identificeerden.¹⁷ Deze term bestond al tientallen jaren¹⁸, maar werd nu voor het eerst gebruikt als paraplueterm voor mensen over het volledige genderspectrum met als doel om het medisch-pathologische karakter af te wijzen.¹⁹

De term werd geleidelijk in Nederland overgenomen, maar over de definitie van het woord heerste niet gelijk consensus. Een van de Nederlandse definities kwam van auteur Tim de Jong, die in de jaren negentig een belangrijke rol speelde in het debat over gender als spectrum. In zijn in 1999 verschenen boek *Man of vrouw, min of meer: gesprekken over een niet-gangbare sekse* – dat voor het eerst een gezicht gaf aan mensen die zich niet eenduidig man of vrouw voelden – gaf De Jong een Nederlandse definitie voor het woord ‘transgender’. Hij omschreef het als “een paraplueterm voor elk gedrag dat de voorgeschreven sekserollen overschrijdt. In engere zin is het een benaming voor mensen die qua identiteit tussen de seksen in staan”.²⁰

Taal in beweging

Met de nieuwe terminologie was een uitgebreide gedachtewisseling over genderidentiteit op gang gebracht. In de eerste jaren na 2000 bestond de Nederlandse transgendergemeenschap uit meer dan dertig organisaties, die elk een eigen visie hadden.²¹ Deze organisaties bestonden uit aparte *communities*, en richtten zich bijvoorbeeld op transmannen, transvrouwen, genderqueers, kinderen met genderdysforie of andere betrokkenen. Door deze versplintering was het een stuk moeilijker voor de transgender gemeenschap om de emancipatie op de nationale agenda te zetten. Vanaf 2004 vond hier een kentering in plaats. Alle organisaties zaten aan dezelfde tafel tijdens de landelijke transgenderconferentie T3. Op die dag moest voor beleidsmakers en hulpverleners duidelijk worden welke vraagstukken speelden bij transgender personen.²²

Tijdens de conferentie constateerde Tim de Jong een para-

digmawisseling op het gebied van transgender. “Het oude paradigma hield de seksscheiding in stand”, sprak hij de aanwezigen toe. “Binnen dit paradigma kan de ‘echte transseksueel’ worden onderscheiden van de ‘onechte’. Een echte transseksueel diende bijvoorbeeld een heteroseksueel leven te gaan leiden, onzichtbaar in de nieuwe rol te leven en de voorgeschiedenis te verbergen”, aldus De Jong die middag.²³ Nu, vervolgde hij, kwam daar verandering in. “Transgenders zijn individuen die de cultureel bepaalde gendercategorieën doorbreken. Gender is een spectrum van vele identiteiten.”²⁴ De Jong riep in zijn lezing op tot een hechtere samenwerking met homo-organisaties. Daarnaast sprak De Jong de hoop uit dat de term ‘transgender’ een paraplueterm zou blijven, in plaats van dat het zou eindigen als een derde categorie.

Toch zouden deze cultureel bepaalde gendercategorieën in de jaren erna een bepalende rol spelen voor de transgender gemeenschap. Dat werd al snel duidelijk toen na deze T3-conferentie de oprichting van Transgender Netwerk Nederland (TNN) een feit was, de Nederlandse belangenorganisatie van transgender personen. De oprichters van TNN wilden dat deze organisatie zich ook zou inzetten voor personen die zich tussen de seksen bevonden. Die zichtbaarheid moest tot uiting komen in de taal, bijvoorbeeld door het implementeren van sekseneutrale voornaamwoorden.

Transgender personen die zich niet als man of vrouw identificeerden, gebruikten in de tweede helft van de twintigste eeuw voornaamwoorden als ‘zhij’ en ‘zhaar’. Als bezittelijke toevoegingen waren ook woorden als ‘haam’ en ‘zaan’ gangbaar. Het is lastig om aan te wijzen wanneer deze woorden voor het eerst gebruikt werden. Wel kan met zekerheid gezegd worden dat transgender personen in de jaren negentig al met deze woorden experimenteerden.²⁵ Sommige feministen bekritiseerden aan het einde van de twintigste eeuw de wijze waarop mannelijke verwijzingen in de taal de norm waren. Daarom stelde feministe Milly van den Eijnde op 23 december 1995 in *NRC Handelsblad* voor om ‘xij’, ‘haam’ en ‘heur’ te gebruiken in plaats van ‘hij/zij’, ‘hem/haar’ en ‘zijn/haar’. Volgens haar was de indeling van ‘hij’ en ‘zij’

vrouwonvriendelijk, omdat 'hij' als neutraal gezien werd.²⁶ Lezers reageerden negatief op dit voorstel; zij zagen de woorden als te verwarrend.

In de jaren daarna introduceerde de Noodles, een collectief van queer personen die zich hard maakte tegen transfobie en binaire onderdrukking, een eigen Trans-Polari, een woordenlijst die binnen de transgender gemeenschap gebruikt werd en de genderdiversiteit expliciet maakte. Deelnemers hiervan gebruikten al het woord 'non-binair' als alternatief woord voor 'transgenderist'.²⁷ Een ander sekseneutraal voornaamwoord was 'per', verwijzend naar 'person'.

In 2012 keek taalkundige Marc van Oostendorp naar de mogelijkheden om het genderneutrale 'vij' te gebruiken. De volledige aanduidingen van dit woord waren vij/her/zaar. 'Her' was een alternatief voor 'hem'; 'zaar' zou 'zijn' vervangen. Van Oostendorp introduceerde deze woorden nadat Zweden het woord 'hen' in 2012 introduceerde als genderneutraal voornaamwoord. De woorden raakten echter weer in de vergetelheid. Het genootschap Onze Taal zag weinig toekomst in deze woorden: de leden zagen het als een woord dat veel inspanning van iedereen zou vergen en bovendien schreven zij het voorstel af als "nutteloos". Zo concludeerde Onze Taal dat woorden als 'die' en 'het' al sekseneutraal zijn, maar niet gebruikt worden. Dat Nederlanders deze woorden liever niet gebruiken, interpreteerde het genootschap als bewijs dat mensen behoefte hebben aan onderscheid tussen man en vrouw. Dat maakte de woorden vij/her/zaar overbodig, concludeerden de taalkundigen.²⁸ Daarmee werden de woorden in korte tijd zowel geïntroduceerd als afgeschoten. Van Oostendorp zelf zei jaren later dat het woord eigenlijk een grapje was. Het was iets dat het in de praktijk nooit zou halen, stelde hij.²⁹ De pogingen om voornaamwoorden als 'z hij/zhaar' en vij/her/ zaar door te voeren, vonden uiteindelijk op kleine schaal plaats. Het waren richtlijnen voor interne bijeenkomsten.

De bekendheid van genderneutrale taal voor het grote publiek kwam na 2015, toen de discussie over voornaamwoorden vanuit het buitenland Nederland bereikte. Zo werd in Zweden het woord 'hen', een alternatief voor 'hon' (zij) en 'han' (hij), opgenomen in de woordenlijst van de Svenska Akademien, het Zweedse woordenboek. Enkele journalisten en columnisten reageerden spottend op deze taalvoorstellen, maar steeds meer instanties, zoals overheidsinstellingen en scholen pakte het uiteindelijk op.³⁰ In 2015 verkoos de American Dialect Society de term 'they' – het enkelvoudige, genderneutrale voornaamwoord – als woord van het jaar.³¹ De non-binaire identiteit kwam in maart 2016 wereldwijd in het nieuws toen filmster Amandla Stenberg, bekend van de filmserie *The Hunger Games*, verklaarde non-binair te zijn.

Na de introductie van deze voornaamwoorden in Zweden en Engeland, besloot TNN in 2016 om in de Nederlandse taal ook dergelijke varianten te introduceren. Dit gebeurde aan de hand van een online verkiezing. Het meest gekozen voornaamwoord viel op 'hen/hun'. Met de hulp van steeds meer landen die een variant introduceerden en publieke figuren die de woorden op zichzelf toepasten, werd het moeilijker voor taaldeskundigen en het grote publiek om genderneutrale taal te negeren. Meer bekende personen uit de entertainmentwereld kondigden aan zich als non-binair te identifi-

ceren en andere voornaamwoorden te hanteren. De voornaamwoorden leidden tot een debat waar ook non-binaire personen bij aanschoven.

Erkenning voor meer dan twee lichamen: de Transgenderwet

Tijdens de conferentie in 2004 stelden de aanwezigen een doel vast: het afschaffen van geslachtsregistratie bij de burgerlijke stand. Dat bleek een grote uitdaging. Tijdens de T3-conferentie gaven meerdere aanwezigen juist aan de sekse-registratie te willen behouden.³² Het verwerven van de andere sekse in het paspoort was immers iets waar vele transpersonen hard aan gewerkt hadden en moeilijk los konden laten. Justus Eisfeld van TNN blikt terug op die periode: "Sommigen voelden zich echt bedreigd. Voor hen was het een soort aanslag op hun eigen identiteit. Velen konden een definitie van normaliteit aan hun transzijn verbinden door te zeggen: 'Ik ben een gewone vrouw en ik word een gewone man'."

Over één ding was iedereen op de conferentie het echter wel eens: artikel 28 uit het Burgerlijk Wetboek moest verdwijnen. De wet stond in de volksmond ook wel bekend als de Transgenderwet. Sinds 1985 was het wettelijk vastgelegd dat transgender personen hun geslacht juridisch konden aanpassen. Nederland was het vierde land dat dit mogelijk maakte; Zweden, Duitsland en Italië maakten dit enkele jaren eerder mogelijk. Wie het geslacht op papier wilde corrigeren, stapte naar de rechter, die het vervolgens zou toepassen. Hier zaten echter meerdere voorwaarden aan verbonden. De aanvrager moest minimaal achttien jaar oud zijn, mocht niet getrouwd zijn, een arts moest een bevestiging paraat hebben en de aanvrager moest onvruchtbaar zijn (activisten omschreven die laatste vereiste als de sterilisatie-eis). Er was echter nog een voorwaarde: "lichamelijke aanpassingen aan het gewenste geslacht voor zover medisch en psychologisch verantwoord".³³ Een transvrouw die geen hormonen of de *sex reassignment surgery* (SRS) wilde, kon hiermee nooit juridisch vrouw worden. Tijdens de conferentie was iedereen >>

Cover van het boek *Man of vrouw, min of meer: gesprekken over een niet-gangbare sekse*.

het erover eens dat dit een schending van mensenrechten was die moest verdwijnen.

Met de gestelde voorwaarden gaf artikel 28 alleen erkenning aan twee verschillende lichamen. Transgender personen moesten voldoen aan specifieke lichamelijke voorwaarden en criteria om als M of V geregistreerd te worden. “Je moet, tenzij je wegens hartproblemen geen chirurgie kunt ondergaan, echt zoveel mogelijk aangepast zijn. Anders verdween je van de lijsten”³⁴, vertelt activist vreer Verkerke, die jarenlang actie voerde tegen de Transgenderwet.

De vraag hoe deze Transgenderwet aangepast moest worden, was echter een vraag waar bij de organisatie geen consensus over was. Een deel van de aanwezigen zag de seksexregistratie het liefst verdwijnen. Waarom wil de staat per se weten of iemand een man of een vrouw is? Anderen vonden de seksexregistratie juist prettig: het gaf ze een bevestiging van hun identiteit.³⁵ Weer andere aanwezigen prefereerden een strategische aanpak rondom de seksexregistratie. In plaats van afschaffing zouden er meer keuzemogelijkheden moeten zijn dan ‘M’ en ‘V’.

Vanuit het besef dat velen zouden afhaken bij een campagne voor de afschaffing van seksexregistratie, kozen de TNN-oprichters voor een ander scenario. Dit tweede plan omschreven zij als minder principieel, maar het was wel een plan dat op korte termijn haalbaar was en dat geen breuk binnen de eigen achterban riskeerde. De vereiste sterilisatie moest van TNN verdwijnen. Bovendien zouden medische handelingen niet langer een verplichting moeten zijn voor juridische erkenning. Kortom: er moet een nieuwe Transgenderwet op tafel komen, waarin mensen zelf bepalen welke aanduiding ze kregen. Na jarenlang lobbyen op het Binnenhof werd deze herziene wet doorgevoerd in 2014.

Al snel bleek de herziene Transgenderwet aanleiding voor een hernieuwd debat over genderidentiteit. Weliswaar was voor veel mensen de drempel verlaagd om hun geslacht te wijzigen, maar dit gold alleen voor hen die zich mannelijk of vrouwelijk voelden. De roep om naast de genderaanduidingen ‘M’ en ‘V’ te kunnen kiezen voor een ‘X’ op officiële papieren werd steeds luider. De letter ‘X’ stond hierbij symbool voor een kruis, wat betekent dat de genderidentiteit niet vermeld wordt. Het leidde tot een historisch moment in 2018, toen Leonne Zeegers uit Breda de eerste was die de gendermarker op het paspoort mocht wijzigen naar een ‘X’. Zeegers kreeg dit paspoort op basis van haar interseksualiteit. Een jaar later kreeg ook de negentienjarige Nanoah Struik een gender-neutraal paspoort, op basis van diens non-binaire identiteit.

Heel verwonderlijk was die ontwikkeling niet. Voor de wijziging van de Transgenderwet waren dergelijke verzoeken om de gendermarker aan te passen ook aan de orde geweest, maar ze werden een voor een afgewezen. Een van deze mensen deed in 2007 bij de Hoge Raad vergeefs een beroep op artikel 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Dit artikel omschrijft het respect voor het privéleven, iets dat volgens diegene geschonden werd. De Hoge Raad concludeerde echter dat er van een schending van artikel 8 geen sprake was. Iemands eigen overtuiging vormde volgens de rechter geen reden om de vermelding in de geboorteakte als een fout te zien. Een fout was er alleen als iemands juri-

Dit shirt werd gedragen door deelnemers tijdens de derde editie van het Transgender Filmfestival.

dische identiteit in het paspoort niet overeenkwam met het fysieke geslacht.³⁶ Deze opvatting veranderde met de gewijzigde Transgenderwet. In 2018 – bij de zaak van Leonne Zeegers – maakte een rechter voor het eerst onderscheid tussen genderidentiteit en biologische geslachtskenmerken. In de jaren daarop volgden meer rechters dit voorbeeld.

Hogere inschatting

Nu de non-binaire identiteit meer zichtbaarheid in Nederland kreeg, werd gender steeds meer een kwestie die niet alleen voor transgender personen, maar voor iedereen relevant werd. Binnen het binaire idee heerste lange tijd de gedachte dat aanhoudende genderdysforie onder een kleine groep voorkwam. Het idee van gender als spectrum – dat voor iedereen relevant is – bleef hier op de achtergrond. Na 2014 verschoof dit beeld geleidelijk. Vanuit het besef dat niet iedereen zich volledig met de aangewezen genderidentiteit identificeerde, werd de inschatting van het percentage transgender personen in Nederland verhoogd naar vijf procent, volgens Rutgers Nisso Groep³⁷, wat neerkwam op meer dan 800.000 Nederlanders. Een onderzoek uit 2017 wijst erop dat vier procent van de Nederlandse bevolking zich niet thuis voelt in het hokje ‘man’ of ‘vrouw’.³⁸

Bovendien zou de nieuwe Transgenderwet effect hebben op de manier hoe in de zorg naar non-binaire personen gekeken werd. Na 2014 meldden steeds meer mensen met een non-binaire identiteit zich bij de genderpoli. Als gevolg daarvan paste de poli een deel van haar terminologie aan. Een ‘partiele behandeling’ heet nu een ‘individuele behandelwens’ en de ‘real life test’ is aangepast naar ‘sociale transitie’.

Conclusie

Met de emancipatie van transgender personen werd ook de stem luider van personen die zich geen man of vrouw voelden. Hieruit werd ook duidelijk hoe verschillend transpersonen hun identiteit beleefden. Sommigen voelden zich thuis binnen het binaire model en wilden hun identiteit erkend zien via onder meer het paspoort. Anderen wilden juist die tweedeling van geslachten doorbreken. Deze mensen kenden verschillende blokkades in hun genderexpressie. Er was geen officieel erkende taal, de protocollen van het genderteam waren niet geschreven voor identiteiten die buiten het binaire

stelsel pasten en ook in officiële documenten werden alleen de genderidentiteiten 'man' en 'vrouw' erkend.

Deze blokkades werden in de jaren tachtig van de vorige eeuw door enkelen geconstateerd. Met het ontstaan van verschillende belangengroepen in de jaren negentig groeide de aandacht voor de verschillende genderidentiteiten. Sommige mensen creëerden een eigen vocabulaire met genderneutrale woorden. Hier werd onder meer de term 'non-binair' toegepast als uiting voor degenen die zich niet als man of vrouw identificeerden. Chirurgen en endocrinologen aan de VU merkten bovendien dat sommige cliënten een alternatieve behandeling wensten. Geleidelijk gaf het genderteam hier meer ruimte voor. En na de wijziging van de Transgenderwet in 2014 zagen rechters voor het eerst de genderidentiteit en de biologische geslachtskenmerken als twee gescheiden zaken. Met de erkenning van genderneutrale voornaamwoorden in diverse landen nam de erkenning van personen die zich niet als man of vrouw identificeerden een verdere sprong. Toen meerdere personen uit de entertainmentwereld zich publiekelijk identificeerden als non-binair werd deze identiteit in toenemende mate besproken in het publieke debat.

Non-binaire personen zijn altijd aanwezig geweest in de transgendergeschiedenis van Nederland. De manier hoe deze mensen uiting gaven aan deze identiteit wisselde door de jaren heen. Niet iedereen hanteerde bijvoorbeeld het woord 'non-binair' als zelfdefinitie. Sommigen veranderden hun zelfexpressie door de jaren heen. Met de transgenderemancipatie van de laatste decennia werden de, soms uiteenlopende, behoeftes van transmensen explicieter gemaakt. Met de wijziging van de Transgenderwet, discussies over taal in meerdere landen en coming-outs van mensen uit de entertainmentwereld werd voor het grote publiek duidelijk dat genderidentiteiten meer omvatten dan alleen 'man' of 'vrouw'. ///

Noten:

- ¹ Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van IHLIA LGBTI Heritage en Transgender Netwerk Nederland.
- ² Interview met Kam Wai Kui, gehouden op 26 februari 2021.
- ³ T. de Jong, *Man of vrouw, min of meer: gesprekken over een niet gangbare sekse* (Amsterdam 1999) 16.
- ⁴ A. Bakker, *Transgender in Nederland: Een buitengewone geschiedenis* (Amsterdam 2018) 272.
- ⁵ De Jong, *Man of vrouw, min of meer*, 11.
- ⁶ Bakker, *Transgender in Nederland*, 172.
- ⁷ P. Boersta, 'Kam Wai Kui over het Nederlands Transgender Filmfestival: Het gaat mij erom de sensatie ervan af te halen.' *Lover* 28 (2001) 3, 54-56. Aldaar 54.
- ⁸ Bakker, *Transgender in Nederland*, 229-230.
- ⁹ B. Paerl, 'De schizofrenie van de grens', *Prothese* 2 (1984) 22, 12-13, aldaar 13.
- ¹⁰ Auteur onbekend, 'Memorandum', (1971), *map 1 uit het archief Nederlands Gender Centrum*. Geraadpleegd via het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, VU.
- ¹¹ Bakker, *Transgender in Nederland*, 227-228.
- ¹² J.J. Hage en R.B. Karim, 'Ought GIDNOS Get Nought? Treatment options for non-transsexual gender dysphoria', *Plastic and Reconstructive Surgery* 105 (2000) 3, 1222-1227, aldaar 1224.
- ¹³ F. Bosman, 'Wanorde in wereld der seksen', *Het Parool*, 11 oktober 1996.
- ¹⁴ Bosman, Wanorde.
- ¹⁵ A. Bakker, *Een halve eeuw transgenderzorg aan de VU* (Amsterdam 2021) 196-197.
- ¹⁶ Bakker, *Een halve eeuw transgenderzorg*, 198.
- ¹⁷ M. Van Eijck, 'I just happened to be a pregnant man. Transgender, een

begrip dat niet (een) is', in: *Tijdschrift voor Genderstudies* 11 (2008) 2, 2-9, aldaar 5.

- ¹⁸ K.J. Rawson & Cristan Williams, 'Transgender*: The Rhetorical Landscape of a Term', *Present Tense: A Journal of Rhetoric in Society* 3 (2014) 2, 1-9, aldaar 4.
- ¹⁹ L. Feinberg, *Transgender liberation: a movement whose time has come* (New York 1992).
- ²⁰ De Jong, *Man of vrouw, min of meer*, 217.
- ²¹ G. Meulmeester, *Doe 't Zelf: Transgenderorganisaties in Nederland* (Amsterdam 2005) 5-6.
- ²² N. van Eijk, 'Eerste transgenderconferentie in Nederland', *Amarant* 34 (2005) 1, 13-16, aldaar 13.
- ²³ De Jong, 'Lezing tijdens de 1e Nederlandse Transgenderconferentie'. Geraadpleegd op 23 februari 2021 via https://www.continuum.nl/_artikel/het_genderspectrum_van_de_21e_eeuw.
- ²⁴ De Jong, Lezing Transgenderconferentie
- ²⁵ M. van den Eijnde, 'Xij, haam en heur', *NRC Handelsblad*, 23 december 1995.
- ²⁶ Van den Eijnde, 'Xij, haam en heur'.
- ²⁷ Deze woordenlijst is te raadplegen op de website <https://jirosworld.com/transgender/transpolari.html>, gemaakt door Jiro Ghianni, lid van de Noodles.
- ²⁸ F. Jansen, 'Hom of kuit: Zijn seksneutrale voornaamwoorden een goed idee?', *Onze Taal* 81 (2012) 1. Geraadpleegd op 19 april via https://www.dbnl.org/tekst/_taa014201201_01/_taa014201201_01_0135.php?q=vij/zaar#h1 op 10 mei 2021.
- ²⁹ S. Becker, 'Is het Nederlands klaar voor het genderneutrale 'Hen loopt?'', *Trouw*, 8 oktober 2020. Geraadpleegd op 19 april 2021 via <https://www.trouw.nl/cultuur-media/is-het-nederlands-klaar-voor-het-genderneutrale-hen-loopt~b5fb2e1b/>.
- ³⁰ A. Leach, 'It's all about democracy: inside gender neutral schools in Sweden', *The Guardian* (versie 2 februari 2016). Geraadpleegd op 7 mei 2021 via <https://www.theguardian.com/teacher-network/2016/feb/02/swedishschools-gender-alien-concept>
- ³¹ Jessica Bennett, 'She? Ze? They? What's In a Gender Pronoun?' *The New York Times* (versie 31 januari 2016). Geraadpleegd op 3 mei 2021 via https://www.nytimes.com/2016/01/31/fashion/pronoun-confusion-sexualfluidity.html?_r=0
- ³² K. Wai Kui, *Concept notulen landelijke netwerk transgenderorganisaties* (Amsterdam, 10 december 2005). Geraadpleegd in archiefstuk ARCH03397- Doos 2 – Map 4 van het Internationaal Instituut van Sociale Geschiedenis.
- ³³ Auteur onbekend, *Burgerlijk Wetboek Boek 1, Artikel 28*, Wetboek Online (datum publicatie onbekend). Geraadpleegd op 23 april 2021 via <http://www.wetboek-online.nl/wet/Burgerlijk%20Wetboek%20Boek%201/28.html>.
- ³⁴ Interview met vreer Verkerke, interview afgenomen op 10 mei 2021.
- ³⁵ K. Wai Kui, *Conceptnotulen Transgender Netwerk Nederland (TNN)*, (Amsterdam, 11 februari 2006). Geraadpleegd in archiefstuk ARCH03397- Doos 2 – Map 4 van het Internationaal Instituut van Sociale Geschiedenis.
- ³⁶ Uitspraak van de Hoge Raad, *zaak R06/013HR*, uitspraak op 30 maart 2007. Geraadpleegd op 7 mei 2021 via <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:HR:2007:AZ5686>.
- ³⁷ F. Bakker en I. Vanwesenbeeck (red.), *Seksuele gezondheid in Nederland 2006* (Onderzoek Rutgers Nisso Groep, Delft 2006) 181.
- ³⁸ H. Felten en E-M. Bos, *Handreiking lhbt+emancipatie: Feiten en cijfers op een rij* (rapport Movisie, augustus 2018)

Cultuurhistoricus Marc van Velzen (1995) deed namens IHLIA LHBTI Heritage en Transgender Netwerk Nederland onderzoek naar de transgendergeschiedenis van Nederland. Momenteel werkt hij als medewerker collectiebeheer in het Watersnoodmuseum.

Contact: mcvv@live.nl